

TC
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SOSYOLOJİ ANABİLİM DALI

MODERN TOPLUMUN HEGEMONYA KURUCU BİR İLİŞKİSİ OLARAK
MİLLİYETÇİLİK VE İŞÇİ SINIFI

Yüksek Lisans Tezi

Demet SAYINTA

Ankara-2011

TC
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SOSYOLOJİ ANABİLİM DALI

MODERN TOPLUMUN HEGEMONYA KURUCU BİR İLİŞKİSİ OLARAK
MİLLİYETÇİLİK VE İŞÇİ SINIFI

Yüksek Lisans Tezi

Demet SAYINTA

Tez Danışmanı

Yrd. Doç. Dr. Mustafa Kemal COŞKUN

Ankara-2011

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SOSYOLOJİ ANABİLİM DALI

MODERN TOPLUMUN HEGEMONYA KURUCU BİR İLİŞKİSİ OLARAK
MİLLİYETÇİLİK VE İŞÇİ SINIFI

Yüksek Lisans Tezi

Tez Danışmanı: Yrd. Doç. Dr. Mustafa Kemal COŞKUN

Tez Jürisi Üyeleri

Adı ve Soyadı İmzası

İmzası

Yrd. Doç. Dr. M.K. Coşkun
Doç. Dr. Feriye Turan
Doç. Dr. Bedriye Bayraktar

Tez Sınavı Tarihi 12.08.2011

**TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE**

Bu belge ile, bu tezdeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu beyan ederim. Bu kural ve ilkelerin gereği olarak, çalışmada bana ait olmayan tüm veri, düşünce ve sonuçları andığımı ve kaynağını gösterdiğimi ayrıca beyan ederim.(...../...../20..)

Tezi Hazırlayan Öğrencinin
Adı ve Soyadı

.....
İmzası
.....

İÇİNDEKİLER

Giriş	1
I. Devletlerarası Bir Toplumsal Yeniden Üretim Tarzının “Toplum” İnşa Edici Aygıtı: Milliyetçilik.....	7
Yükselen Kapitalin Bir Ürünü Olarak Millet	8
Yeni Bir Devletler Sistemi ve Modern Devlet.....	18
Modern Devletin Milleti ve Milliyetçiliği	21
Milli Bilinç ve Milliyetçilik	29
Homojenleştirme: Modern Fenomenler Olarak Milletin ve Milliyetçiliğin Sınırları	32
II. Burjuvazinin Asıl Ürünü Olarak İşçi Sınıfı	39
‘Sınıf’ın Ortaya Çıkışı.....	40
Tarihsel ve Toplumsal Bir Kategori Olarak Sınıf	43
Weber’in Sınıf Analizi	47
Marx’ın Sınıf Analizi.....	49
Nesnel Sınıf Konumundan Siyasal Sınıfa Geçişte Zorunlu Bir Uğrak: Bilinç	57
Makineler ve İşçiler	60
İşçi Sınıfı Hareketlerine Genel Bir Bakış	67
Sonuç: Burjuva Hegemonyasını Kurucu Bir İlişki Olarak Milliyetçilik ve İşçi Sınıfı	82
Türkiye’de İşçi Sınıfı ve Milliyetçilik İlişkisi Üzerine Başlangıç Düzeyinde Gözlemler.....	96
Kaynakça.....	108
Özet	117
Abstract	119

Giriş

Modern topluma ait iki fenomen olan milliyetçilik ve işçi sınıfı ilişkisini anlayabilmemiz ancak bu iki fenomenin dünya-tarihsel gelişimlerini incelemekle mümkündür. Ancak işçi sınıfını oluşturan tarihsel dinamiklerin netliğini, ne yazık ki, milliyetçilik kuramlarında bulamayız. Bu durum bu ilişkinin açıkça ortaya koyulmasını olanaklı kılacak perspektifin geliştirilmesini zorlaştırmaktadır. Dolayısıyla çalışmanın sınırlarının belirlenebilmesi amacının açıkça ortaya koyulması ile mümkün olacaktır. Bu nedenle her iki fenomeni ortaya çıkaran tarihsel dinamikleri netleştirmek gerekmektedir.

Modern topluma ait bu fenomenler arasındaki ilişki, içinde yaşadığımız dünyanın sorunlarını anlamada önemlidir. Modern topluma ait fenomenler olarak ayırt edilebilecek onca fenomen içinde bu ikisinin ilişkisine dikkatlerimizi yöneltmemiz, bu ilişkinin modern toplumu kurucu niteliği haiz olması, bu nedenle de modern toplumun belli başlı dönüşümlerinde tartışmalara konu olan, etkili bir ikili olması sebebiyledir. Bu durumda ikilinin kurucu vasfının tespiti, modern toplumla ne kast edildiğinin hiç değilse başlangıç aşaması için belirlenmesini gerektirmektedir.

Modern toplumun, belki de en ayırt edici vasfı, işgalciliği, yayılmacılığı, nüfuz etme kabiliyetidir. Bu bağlamda modern toplumdaki aslında takriben XIV. ve XV. yüzyıllarda Avrupa'da gelişmeye başlayıp XVIII. ve XIX. yüzyıllarda olgunlaşan toplum biçimi kastedilmektedir. Siyasi açıdan modern toplum, dağıntık derebeylik rejiminin öncelikle monarşilerde, daha sonra ulusal devletlerde merkezileştiği toplumdur. İktisadi açıdan ise modern toplum tarıma dayalı derebeylik iktisadi rejiminin, kentlerin ve ticaretin yükselişiyle kapitalist iktisadi tarzın baskın hale geldiği toplum biçimini imler. İki açıdan da daha belirgin ayrılar olarak

Avrupa’da ulusal sınırların belirlendiği 1648 Westphalia Barışı’nı ve XVIII. yüzyılın ilk yarısında İngiltere’de gerçekleşen Sanayi Devrimi’ni kabul edebiliriz. Özetle, modern toplumun siyasal ve iktisadi dönüşümlerinin en yalın olarak bu katmanların belirgin bir biçimde dışı vurulduğu ulus ve sınıf kategorilerinden anlaşılır olabileceği kolayca görülebilir. Modern topluma dair bu tespit işlevsel bir toplum kavramsallaştırmasıyla öncelenirse, bir toplumu karakterize eden iki katmanın siyasal ve iktisadi katmanlar olduğu söylenebilir. Toplumun nasıl kavramsallaştırıldığı, nasıl tasarlandığı bu katmanların hangisinin/hangilerinin öne çıkarıldığı ile belirlenir. Daha doğrusu, toplumun iktisadi ve siyasi katmanlarının nasıl ilişkilendirildiği ile belirlenir. Buna göre modern toplumun siyasal iktisadi tahakküm mekanizması, biçimsel bir siyasal (hukuki eşitlik) ve iktisadi eşitlik (fırsat eşitliği) zemininde kitleyi (tebaayı) “yapması gerekene” razı etmek üzere hegemonya tesisini içerir. Hegemonya kurmanın en kolay yolu, eşit modern bireyin doğuştan sahip olduğu (ya da öyle sandığı) özelliklerinin kullanılmasıdır. Bu bakımdan modern toplumun tahakküm kurucu asli toplumsal gerilimi olan emek-sermaye çatışmasının başat aktörü burjuvazinin, hegemonya kurmak için kullanacağı temel olgu millettir. Modern toplumların siyasal örgütlenmesi ulus-devlet olduğundan millet ve milleti diri tutan milliyetçilik, burjuvazinin siyasal iktisadi iktidarını sağlayacak rıza mekanizmasının (hegemonya) tesis edici unsuru olacaktır. Toplumsal çözümlerinin neredeyse bütünüyle siyasal kimlikler ile modern toplumun tüm bu kimlikleri kesen altyapısal gerilimi (emek-sermaye çatışması) arasında yapılan tercihlerle yahut bunları uyuşturma denemeleriyle sürdürülüyor olmaları bunun bir delilidir. Bu bakımdan çözdüğünden fazla sorun yaratan burjuva iktidarının (hegemonyasının) aşılmasına dönük çözümlene çabalarının odaklanması gereken

ilişki modern toplumun siyasal iktisadi niteliğini ele veren emek-sermaye çelişkisi (dönüştürücü potansiyele sahip işçi sınıfı) ve siyasal kimlikler (burada milliyetçilik) arasındaki ilişkidir. Bu ilişki burjuvazi tarafından hemen her zaman ustalıkla bir biçimde bir hegemonya tesis aracı olarak kullanılmıştır. Bu nedenle birincil olarak incelenmesi gereken bir ilişkidir.

Milliyetçilik ve işçi sınıfı ilişkisi, modern toplumun toplumsal yeniden üretim aygıtı olan kapitalizmin sürekli krizinin zorunlu kıldığı değişim talepleri ve toplumsal yeniden üretim biçiminin muhafazası arasındaki gerilimle açığa çıkan sorunların çözümü için hayati öneme sahiptir. Ancak bizim mütevazı çabamız bu ilişkinin hakkıyla çalışılmasını olanaklı kılacak olan öncülleri elde etmeye dönüktür. Bu amaçla, öncelikle modern toplum bağlamında milliyetçilik ve işçi sınıfı kavramlarının içeriklendirilmesine çalışılacaktır, bu çabanın hegemonya tesisinin bir aracı olarak milliyetçilik ve işçi sınıfı ilişkisinin anlaşılmasını olanaklı kılacağı düşünülmektedir.

Çalışmanın birinci bölümünde millet ve milliyetçilik olgularının ortaya çıktığı dönemin belirlenmesine yönelik bir araştırma yapılmıştır. Bu dönemi şehirlerin ve ticaretin gelişmeye başladığı, feodal dönemden kapitalist döneme geçiş dönemi olarak tespit etmek mümkündür. Dönemin en önemli özelliği ticaretin gelişmesiyle kendi kendine yeten yeni bir sınıfın (burjuvazinin) ortaya çıkmasıdır. Burjuva sınıfının ortaya çıkmasının çalışmanın konusu açısından önemi büyüktür. Çünkü bu sınıf zamanla güçlenip, öncelikle feodal beylerle, sonrasında mutlak monarklarla yaşadığı çıkar çatışmaları sonucu iktidarı tamamen ele geçirmek arzusuyla yönetimin merkezileşmesi yönünde hareket etmiştir. Bu çaba burjuvazinin, alt sınıfların desteğiyle Fransız Devrimini gerçekleştirip halk-ulus-devlet egemenliğine dayanan

cumhuriyet rejimini kurmasıyla sonuçlanacaktır. Dolayısıyla bu bölümde, yeni bir egemenlik aygıtı olarak ulus devletin, meşruluğunu sağlamak için millet adı altında yeni bir uyrukluğu ve milleti devletine ve toprağına bağlı tutacak sadakat bağı olarak milliyetçiliği nasıl yarattığına dair bilgiler sunulacaktır. Nitekim millet ve milliyetçilik olguları dönemin toplumsal kuruluşunda merkezi önemdedir.

Millet ve milliyetçilik bağlamında modern devletler sistemini oluşturan ulus devletlerin önemini anlayabilmek açısından ulus devletin kendisinden önceki siyasal sistemlerden farklılaştığı noktaların ortaya çıkarılması ve ulus devletin modernliğinin tespiti elzemdir.

Sonuç olarak ilk bölümde, milletin ve milliyetçilik olgularının ulus devlet bağlamında tartışılması gereken modern olgular olduğuna, milliyetçiliğin, devletlerin eş zamanlı gerçekleşmeyen sosyal-siyasal gelişmelerine göre farklı bağlamlarda kullanıldığı sonucuna ulaşılmıştır. Ulus devletin yaratmış olduğu sürekliliğe dayanan bir geçmiş algısı milliyetçiliğin şartlara göre değişen bir hareket olduğunu temelde gizlemektedir. Oysa milliyetçilik olgusu tam da modern olduğunu ispatlarcasına dünya-tarihsel gelişmelere göre biçim değiştirmiştir. Buna göre milliyetçilik, ilk olarak, burjuvazinin iktidarını meşrulaştırmak için kullanılan, daha sonraları ise, ulusal birliği ya da ulusal bağımsızlığı sağlamak üzere kullanılan bir ideoloji ve siyasal bir hareket olmuştur.

Çalışmanın ikinci bölümünü oluşturan kuramsal tartışma sınıf ve işçi sınıfı olgularını tarihsel ve toplumsal temelleriyle ortaya çıkarmaya dönük bir çabanın ürünüdür. Bu bağlamda toplumsal formasyon içinde işçi sınıfının rolünü anlayabilmek için öncelikle tarihsel ve toplumsal bir kategori olarak sınıfın ne

olduğuna ve sınıf olgusunun sosyoloji disiplini içinde toplumsal formasyonu açıklamak için oynadığı birincil role dair bir tartışma yurütulmüştür. Bununla birlikte işçi sınıfının tarihsel gelişim aşamaları incelenmiş ve işçi sınıfının politik bir özne olmasını sağlayan işçi sınıfı hareketinin tarihsel gelişmeler ve sermayenin hareketleri sonucu geğirdiği değişim ve dönüşüm ağığa çıkarılmaya çalışılmıştır.

Son bölümde, ilk iki bölümde modern olgular olarak ele aldığımız milliyetçilik ve işçi sınıfı ilişkisinin, bu iki olgunun ancak, modern toplumun egemen aktörü burjuvazi ile ilişkisi dolayımıyla anlaşılabileceği sonucuna varılmıştır. Buna göre egemen sınıf burjuvazinin, modern toplumun temel iktisadi çelişkisi olan emek-sermaye çelişkisini siyasal alanda yarattığı eşit yurttaşlık ilkesiyle milliyetçiliği mümkün kılarak gizlemeye çalıştığı, işçi sınıfı ve milliyetçilik ilişkisini sermayenin ihtiyaçlarına göre yeniden yeniden düzenleyerek, rıza ve zor gerilimi içinde kendi sınıf çıkarlarının devamını sağladığı sonucuna varılmıştır.

Gözlemciye daima geniş bir perspektif olanağı sunan dünya-tarihsel gelişmelerin seyri içinde sınıf ve kimlikler meselesinin neredeyse her an yüzleşmek zorunda kalınan somut gerçeklikler olduğu görülecektir. Türkiye toplumu da 2009 yılında bu ilişkinin görünür hale geldiği önemli bir sınıf hareketine tanıklık etti: Tekel Direnişi. Tekel Direnişi'nin sınıf ve kimlikler bağlamında daha önceki hak mücadelelerinden önemli ölçüde farklılık arz etmesi, bu çalışma için önemli bir ilham kaynağı olmuştur. 2009 yılı kışında Ankara'da gerçekleştirilen bu direnişi daha önceki hak mücadelelerinden ayıran niteliği, sınıf mücadelesini ve kimlikler ilişkisini açıkça öne çıkarmış olmasıdır. İktidarın her fırsatta lehte kullanmaya çalıştığı kimlik politikası 2009 yılı kışında Ankara'da gerçekleştirilen bu direniş için mümkün olmamış işçiler kimliklerine (dini ve etnik) rağmen 78 gün boyunca birlikte

mücadele etmişlerdir. Bir bakıma çalışmanın güdüleyicisi, ilham edicisi olan bu tarihsel gelişmenin açtığı çığırdan içinde yaşadığım Türkiye toplumunda durumun ne olduğuna ilişkin kısa bir tartışma yürütmek, bilimin işlevine ilişkin anlayışımın gereğidir. Bu nedenle muhtemel ayrıntılı çalışmalarım için taslak oluşturması amacıyla, çalışmanın sonuç kısmında Türkiye’de işçi sınıfı ve milliyetçilik arasındaki etkileşim kısaca ele alınacaktır.

I. Devletlerarası Bir Toplumsal Yeniden Üretim Tarzının “Toplum” İnşa Edici Aygıtı: Milliyetçilik

Milliyetçilik, XIX. yüzyıl ile birlikte üzerinde yoğun bir biçimde çalışılan konulardan biri olmuştur. Bu çalışmalar milletin ve milliyetçiliğin ne olduğu, nasıl ortaya çıktığı konusundaki uyuşmazlıklarında ortaklaşmaktadırlar. XVIII. yüzyıl sonlarından XIX. yüzyıl başlarına yayılan Fransız Devrimi'nin yarattığı etkilerin çeşitliliğinin ve XX. yüzyıl başlarında I. Dünya Savaşı'nın neden olduğu büyük ölçekli ve çok boyutlu değişimlerin, özellikle de kapsayıcı ve nüfuz edici bir fenomenin üzerinde uzlaşmaya varılmış tanımlamalarını olanaksızlaştırması anlaşılabilir. Biyolojik, kültürel ve ekonomik temellere bölünerek yapılan millet ve milliyetçilik tanımlarından hangisini kabul edeceğiz? Çözümlemesine girişilen fenomenin *bir bütün olarak* topluma her yönüyle temas ettiği düşünüldüğünde, milletin ve milliyetçiliğin politik, kültürel yahut herhangi bir başka tek temelde anlaşılması çok zor görülmektedir (Hobsbawm, 1993: 22-23). Bu nedenle çalışmanın amacına uygun bir milliyetçilik tasarımını mevcut milliyetçilik tasarımlarından damıtılması için bahsi geçen düzeylerin dikkate alınması gerekmektedir. Nihayetinde beklentimiz kendi milliyetçilik tasarımımızın bu birçok düzeyin bir amalgamının olmasıdır, sorun baskın düzeylerin hangileri olacağı sorunudur.

Fenomenin gerek olgusal gerekse kavramsal ele alınışı, zaman-mekânsal bir sınırlama gerektirmektedir. Bu bağlamda XIX. yüzyıl Avrupa'sı milat olarak kabul edilebilir. “Milliyetçiliğin şiddet ve tahakküm ile başka sınırların bir milletin sınırlarına katılması olarak olumsuz, ulusal bağımsızlığın tamamlanması olarak olumlu görüldüğü iki farklı perspektifin gelişmesini olanaklı kılan gelişmeler

açısından XIX. yüzyılı bir milliyetçilikler çağı olarak adlandırabiliriz. XIX. yüzyıl, milliyetçiliğin şiddetine meşru bir zemin sağlamak üzere milletin icat edilmiş olduğu, toplumların milletlerin haklı savaşlarının örtüsü altında gerçekleşen ırkçılığa varan hareketlerinin ayyuka çıktığı yüzyıldır. Milliyetçiliğin ortaya çıktığı zaman-mekânın belirlenmesi, milletin ne olduğunu, nasıl tanımlandığını ve milliyetçilik düşüncesinin nasıl zuhur ettiğini ortaya koymamızı mümkün kılacak bir tartışmanın kolaylaştırıcısı olacaktır. Bu tartışma millet fikrinin ortaya çıkmasına yol açan toplumsal değişmelerin neler olduğuna dair olacaktır. Bununla birlikte millet kavramının analitik açıklanışı, içinden ortaya çıktığı toplumsal bütünün kavranmasında ihtiyaç duyulan kavramsal netliği hiç değilse başlangıç için temin edecektir.

Yükselen Kapitalin Bir Ürünü Olarak Millet

Toprağın çevrilmesiyle siyasal olarak kendini gösteren sınırlar, tarihsel süreç içerisinde ekonomik yapıda meydana gelen değişimler ile baskın bir biçimde ekonomik olarak da belirlenir hale gelmiştir. Ortaçağ sonrası Avrupa’da şehirlerin ve ticaretin yükselişi, sınırların belirlenmesinde ekonomik olanın siyasal olana güçlü bir biçimde eşlik etmesini getirmiştir. Ticaretin sınırları, siyasal merkezileşmelerin sınırlarını tayin etmiştir. Gellner’in da üzerinde durduğu gibi, geleneksel toplumun sanayileşmesi toplumun yeniden örgütlenmesini gerektirir niteliktedir. Bu da topluluğun kültürel homojenizasyonundan başkası değildir. Bu bakımdan millet kavramının ortaya çıkmasını önceleyen bu durumu anlamak için feodalizmden kapitalizme geçiş sürecinde, toplumsal formasyonda yaşanan değişmeler üzerinde durmamız gerekmektedir. Bu değişmeleri anlayabilmek için öncelikle feodal toplumun yapısına değinmekte yarar olacaktır.

L. Huberman *Feodal Toplumdan Kapitalizme Geçiş* başlıklı kitabında, feodal toplumu oluşturan üç sınıftan bahseder. Bunlar: ruhbanlar, savaşanlar ve çalışanlardır. Çalışanların görevi kilise sınıfıyla askeri sınıfı beslemektir (Huberman, 1974: 9). Çalışan sınıfı teşkil eden köylünün çoğu serftir. Serf kelimesi, Latince köle anlamına gelen *servus* kelimesinden gelmektedir (Huberman, 1974: 13). Köylüler, toprak beylerine bağımlı bir biçimde toprak beylerinin toprağında çalışırlardı. İlişkilerinin tamamen eşitsiz olması, feodal toplumun toplumsal yeniden üretiminin baskın bir biçimde siyasal olarak belirlenmesinden kaynaklıdır. Öyle ki serflerin çocukları evlenmek için bile toprak beylerinden izin almak zorundaydılar. Bu izin feodal dönemin önemli bir özelliği olan “malikâne geleneği” çerçevesinde alınırdı. Malikâne geleneği, bugünün belediye ya da Şehir meclisinin çıkaracağı yasalarla aynı anlama gelmektedir. Nitekim, feodal dönemde gelenek yirminci yüzyılın yasa gücüne sahipti (Huberman, 1974: 16).

Ortaçağ'da bütün yetkileri kendinde toplamış olan güçlü bir hükümetin yokluğu, ticaretin yaygınlaştığı dönemde sorun haline alacaktır. Toplumsal örgütlenme yukarıdan aşağı uygulanan bir yükümlülükler ve hizmetler bütünü olup yükümlülükler yerine getirilmezse sahip olduğunuz halde toprağınız elinizden alınabilirdi. En nihayetinde serf ya da köylü toprağı kullanma hakkını toprak beyinin adına kendi elinde bulunduruyordu. Toprak beyi konttan, kont dükten, dük kraldan, hatta bazen kral da başka bir kraldan toprağı kullanma hakkını alıyordu. Feodal dönemde zenginliğin toprak ile sağlanması nedeniyle toprak beyleri topraklarını parçalayıp soylulara dağıtıyordu. Bu yöntem, toprak beyinin daha çok vassala hâkim olmasını sağlıyordu (Huberman, 1974: 16-17).

Ruhbanlar ile savaşanların ellerinde bulunan sermaye edilgin olup üretken değildi. Biriktirme yoktu. Sadece geçinmelerini sağlayacak kadar gelir elde etmeleri, onlara yetiyordu. Bu gelir de parasal değildi. Serfler ise yiyeceklerini kendileri yetiştiriyor, yaşam için gereksindikleri eşyaları kendileri yapıyordu. Ticaret çok sınırlı bir şekilde yapıldığı için fazla artık üretmek de gerekmiyordu. XI. yüzyılda ticarete başlayan hareketlilik, XII. yüzyılda Haçlı seferlerinin etkisi ile dönüşmüş, büyük ölçüde hızlanmıştır. Haçlı seferleri, yabancı mallarına talebi arttırarak, ruhbanları, savaşanları, çalışanları ve sayıları artmakta olan tüccar sınıfını feodal uykularından uyandırmıştır. Bu uyanma feodal insanın değerlerinde de değişime yol açmış; para kazanma, biriktirme, daha doğrusu mülk edinme hırsı yükselen yeni değerler arasına girmiştir. Panayırlar eldeki malların satıldığı ve mali işlerin yürütüldüğü yerler haline gelmiştir. Ticaretteki bu gelişme, para kullanmaya ihtiyaç duymadan yürüyen eski ekonomiyi değiştirmiş, çok pazarlı bir ekonomiye dönüştürmüştür (Huberman, 1974: 31).

Ticaretin yoğunlaşmasının en önemli etkilerinden birisi şehirlerin büyümesidir. Ticaretin artması ile yol kavşaklarında, nehirlerin yakınında, toprağın eğimli olduğu yerlerde şehirler oluşmuştur. Böyle yerlerde ayrıca genellikle bir katedral ya da “burg” denilen, saldırı karşısında sığınılabilir müstahkem bir yer bulunurdu. Uzun yolculukları arasında dinlenen gezginci tüccarlar ya da donmuş nehrin çözülmesini veya çamurlu bir yolun kurummasını bekleyen tüccarlar normal olarak kale duvarlarının içine ya da bir katedralin gölgesine sınırlardı. Böyle yerlerde toplanan tüccarların sayısı artınca, bir “fauburg” ya da “burg dışı” da oluştu. Çok geçmeden fauburg, *burgun* kendisinden önemli hale geldi. Fauburg’daki korunak arayan tüccarlar çok geçmeden Amerikalı kolonistlerin ahşap kalelerini

andıran surlarla kasabalarını çevrelediler. O zaman eski kale duvarlarının da yararı kalmadı ve yıkıldılar. Eski burg dışa doğru yayılamadı, canlılığı sürdüren yeni fauburg içinde özümlendi. İnsanlar bu faal, büyüyen şehirlerde hayata yeniden başlamak üzere eski malikâne köylerini terk etmeye başladılar. Nitekim büyüyen ticaret, daha fazla insana iş demekti, onlar da iş bulmak üzere şehirlere göç ettiler. Roma İmparatorluğu çökerken bile kentleşmenin yoğun olduğu, toprak sahibi serflerden ayrı biçimde özgür köylülerin yoğunlukta olduğu yerleşimler ayakta kalmıştı. Dolayısıyla kentlerin yoğunlaşan ticari etkinlikten kaynaklı bir yeniden yükselişi söz konusuydu. Bununla birlikte araya koskoca bir feodal dönem girmiştir, dolayısıyla yeni sınırlamalar. Tüccarlar serbest hareketlerine engel olan feodal kısıtlamalarla karşılaşınca “lonca” (guild) ya da “hanse” denilen birlikler kurdular. Bu birliklerle, şehirlerinde gelişmeler için gerekli özgürlüğü kazanmaya çalıştılar (Huberman, 1974: 33-35; Wood, 2009: 183).

Şehre yerleşenler ellerindeki toprak üzerinde tam tasarruf hakkına sahip olmak, yani topraklarını istedikleri anda istedikleri kişiye sermaye için satmak istiyorlardı. Toprak beylerinin toprak üzerindeki haklarını yavaş yavaş şehir halklarına satmalarıyla şehir tamamen toprak beylerinden bağımsız hale geldi. Şehirdeki tüccarlar, toprak beylerinden bağımsızlaşınca, pazarın denetimine de tamamen sahip olabilmek için yabancı tüccarları kendi bölgelerine sokmamaya başladılar. Böylece yabancı rekabetini ortadan kaldırıp fiyatların belirlenmesini tamamen kendi ellerine aldılar (Huberman, 1974: 37- 40).

Ticaretin genişlemesinin bir başka önemli etkisi de yeni bir toplum kesimi yaratmasıydı. Ticaretin yaygınlaşması, feodal dönemin toprak zenginliğinin yerine yeni bir servet türü olan “parasal serveti” getirdi. Bu durum serflerin emeğine el

koyarak yaşayanların yerine, meta alım satımı ile yaşayan “orta sınıf”ı koydu. Yeni servet kaynağı olan para mülkiyeti, bu yeni sınıfın yönetime katılmasını sağladı (Huberman, 1974: 42).

Sınıf değiştirmesi neredeyse imkânsız olduğu için yeni yöntemler kullanmadan kalıplaşmış işlerini geleneğe dayanarak yapan, satacağı malın pazarı sınırlı olan, ürettiği artığı toprak beyinin aldığı köylünün durumu da ticaretin gelişmesi ile değişmiştir. Köylü, artık eskisinden çok çalışıp kendisi için gerekenden fazlasını üretirse, biriktirebileceği para ile toprak beyinin kendisine yüklediği angaryalardan kurtulabilirdi ve kurtuldu da (Huberman, 1974: 52). Daha genel olarak endüstrileşmede, sabitlik ve değişmezlik fikrinin yerine “ilerleme” ve “akılcılık”ın geçmesi kişilerin ekonomik gelişmeyi zorunluluktan çok bir “hak” olarak görmelerini sağladı (Roger, 2008: 20). Bu bağlamda köylü için artık toprak beyinin kendisi için çizmiş olduğu sınırlar dışına çıkabilme umudu vardı. XIV. yüzyılda Avrupa’daki veba salgını da bu umudun doğmasında etkili oldu. Veba salgınında ölenlerin sayısı çok fazla olunca, geriye kalanların emeği daha çok değer kazanacaktı. Bu bakımdan parsellenmiş emeğin krizi ile feodalizmin değişime uğradığı iddia edilebilir (Huberman, 1974: 55; Wood, 2009: 244).

Henüz ulusallaşmamış ve mahalli olan endüstri, aile evinden çıkıp şehirlere kaymıştı. Bu gelişmeler Ortaçağ sonlarına doğru tarihin tekerinin hızlanmaya başlamasına neden olmuştur. Toplumsal yeniden üretimin mekânsal ekseninin şehir olarak değişmesi, kırsal nüfusun şehirlere göçü, şehirlerde ticaretin, dolayısıyla tüccar bir orta sınıfın yükselişi ve de özgür emeğin nüvelerinin ortaya çıkması ile el ele gitmiştir. Diğer yandan feodalitenin çözülmesi, monarşilerin ortaya çıkmasına yol vermiştir. Böylelikle insanlar herhangi bir şehrin ya da feodal toprak beyinin değil de

bütün bir ulusun hâkimi olan kralın uyuğu haline gelmekte, yani ulus devletler ortaya çıkmaktaydı. Bunun politik, toplumsal, dini, ekonomik birçok nedeni bulunmaktadır. Fakat sürecin asıl belirleyenin iktisadi yeniden düzenlenme olduğu düşüncesi, ulus devletlerin ortaya çıkmasının ana belirleyicisinin ekonomik olan olduğuna ikna etmektedir bizi; bu nedenle burada üzerinde yoğunlukla duracağımız ekonomik nedenlerdir.

Ortaçağ tarihinde önemli bir gelişme olan orta sınıfların güçlenmesi olgusu, toplumsal yaşamda birçok önemli değişikliğe yol açtı. Ticaretin gelişmeye başlaması ile ortaya çıkan bu yeni sınıf, ticaret yaparken düzen ve güven içinde olmak istiyordu. Feodal dönemde güvenliği sağlayan toprak beyleri ve soylulardı. Şehirlilerin toprak beyleri ve soylular ile ilk karşı karşıya gelişleri özgürlüklerini kazanmaları içindi. İkinci önemli karşı karşıya geliş ise şehirlerde ticaretin feodal toprak beyleri tarafından güçleştirilmesiydi. Böyle bir kargaşa ve güvensizlik ortamı içinde orta sınıfın istediği, yeni bir merkezi otorite, buna bağlı olarak feodal hiyerarşilerin çözülmesini olanaklı kılacak yeni bir uyrukluk tasarımıydı. Bunu olanaklı kılan feodal beyler ve soylular arası rekabette öne çıkan görece güçlü hanedanlar olmuştur. Feodal toprak beylerine karşı şehirliler bu mücadelede kralın müttefiki olmuşlardı, çünkü toprak beylerinin azalan gücü kralların artan gücü demektir. Kralın bu ortak tavır alıştan kendisine sağladığı fayda şehirlilerden (burjuvalardan) alacağı borç paralarla vassallarının askeri yardımına ihtiyaç duymadan kendisine bir ordu kiralayabilecek olmasıydı (Huberman, 1974: 77). Sonuç olarak krallar, burjuvaların yardımları ile krallıklarını genişletmişlerdir; yargıçları, bakanları, memurları bu sınıftan olmaya başlamıştır. Krallar, güçlerinin ve hazinelerinin endüstri ve ticaretin gelişmesiyle bağlantılı olduğunu fark ettikten

sonra, ticaret ve endüstrinin gelişmesine ayak bağı olduğu düşünülen ve fiili olarak tekeller oluşturan loncaların kaldırılmasını sağladılar. Öte taraftan monarşilerin merkezileşme eğilimi ile özerkliklerini yitiren güçlü şehirler, devletin, ekonomik hayatın yeni birimi olarak belirmesini olanaklı kılmıştır (Huberman, 1974: 81). Mutlak yönetim, şehirlerdeki çeşitli birimlerin ticaret ve üretim üzerinde uygulayageldikleri kuralları gerektiğçe uygulayarak, bunları resmileştirip standartlaştırdı (Poggi, 2001: 98). Tarlasını sürmek isteyen köylü, zanaatına devam etmek isteyen esnaf, güven içinde ticaret yapmak isteyen tüccar, bir dolu mahalli yönetmelik yerine tek bir yönetmelik ve birlik getirecek olan güçlü bir merkezi hükümetin herkese daha çok kolaylık sağlayacağını düşünüyordu (Huberman, 1974: 83).

Orta sınıfın feodal bağlardan kurtulma talebinin temeli olan yeni uyrukluk algısı, birbirlerine rakip monarşilerin yükselişi ile dini ve etnik referanslara sahip millette sabitlenmiştir. Milli devlet ve merkezi bir hükümet, daha geniş bir ticaret alanı sağlaması ve düzen açısından orta sınıf için çok uygundu. Gellner, örtüşür bir biçimde, tarımdan endüstri evresine geçişin gerektirdiği bu merkezi yapıyı bir milliyetçilik evresi olarak görmektedir (Roger, 2008: 33). Ekonominin ulusal olarak bütünleşmesi, dağınık haldeki bireyleri hem birbirine bağlamış hem de kimliğin tanımlanmasında etkili olmuştur (Calhoun, 2007: 95). Öte yandan bu merkezileşme sürecinin gerilimsiz gerçekleştiği söylenemez. Feodal merkezkaç güçler kolay kolay teslim olmamışlardır. Örneğin Fransa'daki en güçlü toprak beyi Burgonya dükü İngiltere ile ittifak yaparak Fransa kralına büyük kayıplar verdirmiştir. Fransız krallar Fransız devletinin birliği için bölgesel iktidar olan birçok feodal beyle savaşmak zorunda kalmıştır (Calhoun, 2007: 105). Bu savaşların sonunda bölgeciliğin yerini

milliyetçilik almış, birleşik bir krallığın başında güçlü bir hükümdar egemenliği çağı başlamıştır (Huberman, 1974: 84).

Bütün bu gelişmeler ile birlikte mutlak devlette siyaset süreci artık hükümdar ve şehir arasındaki gerginlikle işlemiyor, sadece hükümdar tarafından şekillendiriliyordu. Mutlak hükümdar, devlet politikalarının oluşturulması ve uygulanması için tek başına yönetebileceği egemen fiili kamusal gücü elinde toplamıştı. (Poggi, 2001: 97). Kral artık kendi egemen iradesi ile yeni yasalar çıkarmaya başlamış ve yasa kralın egemen gücünün bir ürünü olarak, kralı bağımlı kılamamış, kralın gücüne sınırlandırma getirememiştir. Bu açıdan mutlakiyet kavramının ortaya çıkmasını kralın *legibus solutus*¹ olduğu düşüncesinin öncelendiği ileri sürülebilir. Sonuçta bu değişimlerle birlikte devlet kurumları giderek kamusallaşmış, devletin yasaları resmen ilan edilip yayınlanır olmuştur. Bununla birlikte devlet, toplumdan uzaklaşarak, siyaset işlevleri kendinde toplayan, etkinlikleriyle bütün toplumu etkileyecek bir güce erişmiş, mutlak yönetim, bireylerin özellikle de ekonomik etkinliklerinin düzenlenmesinde yetkileri kendisinde toplamıştır (Poggi, 2001: 94 ve 97). Öte taraftan yükselen monarşiler arası mücadelenin sınırında belirmeye başlayan devletlerarası sistem, devletlerin birbirlerini ekonomik olarak da sınırlamalarını gerektirmiştir. Böylece merkantilizm, devlet inşasının olduğu kadar, devletlerarası güç dengesinin de bir gereği olarak ortaya çıkmıştır.

“Mutlak” yönetimin ortaya çıkmasında etkili olan önemli bir diğer gelişme de Protestan Reformu’ydu. Protestan Reformu ile ticari toplumun ihtiyaçları

¹ Yasayla bağılı olmama.

çerçevesinde şekillenen düzenlemeler yapıldı. Bu bağlamda kilisenin denetimi altındaki eğitim, tüccarların kurduğu bağımsız okullar vasıtasıyla yürütülmeye başladı. Devlet işleri de kilisenin elinden alınıp ticaretle ilgilenen, toplumsal yeniden üretim bağlamında ülkelerinin ihtiyaçlarını iyi bilen yeni orta sınıfların eline verildi. Gerçekte bu yeni sınıf, toprakların üçte bir kısmının sahibi olan kiliseye (dine) karşı savaş görünüşü altında feodalizme karşı savaşmıştır. Bu bakımdan Reformasyon aynı topraklar dâhilindeki dinsel ve siyasal gruplar arasındaki mücadeleleri durdurmak zorunluluğuna binaen mutlak yönetimlerin ortaya çıkmasında siyasal bir öneme sahiptir (Calhoun, 2007: 100; Huberman, 1974: 88-89; Poggi, 2001: 80).

XVIII. yüzyılla birlikte, ülkelerin ekonomik refahını yükseltmek amacıyla etkili olmadığı düşünülen merkantilist politikalar büyük ölçüde terk edildi. Bu sırada Avrupa burjuvazisinin büyük bölümü, toplumsal kimliklerini kapitalist girişimcilik ekseninde belirleyip kendilerini egemenlik iddiasında bir toplumsal sınıf olarak yeniden tanımlıyorlardı. Bu sınıfın rakip bir sınıftan gelecek saldırıya karşı hem “serbest” pazarın özerk işlemlerini hem de sınıfın kendine ayırdığı kaynaklara el koyuşunu garantilemesi için kamu idaresini yürütecek, tüm sınıflardan ayrı aynı zamanda tek bir kamusal merkezden yönetecek bir güce ihtiyacı vardı. Mutlak yönetim hem bunu hem de burjuvazinin bir sınıfa dönüşmesi için uygun ortamı sağlamıştır. Sınıf olarak burjuvazi genel olarak mutlak devlet için bir tehdit oluşturmamıştır, ancak sivil topluma ve onun unsurlarının görüşlerine açık bir kamu kavramını merkezi konuma getirecek yeni bir yönetim sistemi istemiyor da değildi (Poggi, 2001: 97-98, 100 ve 103).

Sınıf olarak burjuvaziyi siyasal açıdan mutlakiyetçi rejime karşı harekete geçirecek olan, kamu olarak burjuvazinin hak iddialarını yansıtan yeni bir anayasal

devlet modeli talebiydi. Burjuvazi ve mutlak monarşi ittifakını mümkün kılan tarihsel-toplumsal gerilimin ortadan kalkmasında etkili olan gelişmelerin en belirgin olanlarından biri, yeni ortaya çıkmakta olan işçi sınıfının, burjuva sınıfının siyasal egemenlik modelini gerçekleştirmek için burjuvaların yanında mücadeleye katılmasıdır, bir diğeri ise milliyet ve milli egemenlik kavramlarının ortaya çıkmasıdır (Poggi, 2001: 104).

İnsan toplulukları zaman-mekân boyunca birçok toplumsal yeniden üretim biçimi içinde farklı toplumsal kümelenme biçimleri deneyimlemişlerdir. Millet bunlardan biridir. Çalışmamız açısından hayati soru insan topluluklarının hangi gelişmelerin etkisi ile kendilerini “millet” adı altında tanımlama ihtiyacını duyduğudur. Bu ihtiyacın nedenini kavramada kuşkusuz XIX. yüzyıla dönüşen siyasal ve ekonomik yapı sonucu ortaya çıkan modern devlet merkezi önemdedir. Modern devletin başat özgünlüğü, siyasal-sosyal varlığını iktisadi faaliyeti ile gerçekleştiren bir toplumsal sınıfın siyasal yapıyı egemenlik ihtiyaçlarına göre dönüştürmesi sonucu ortaya çıkmış olmasıdır. Siyasal yapıda bu çerçevede gerçekleştirilen dönüşümler ve uyruğun millete dönüşmesi el ele gitmiştir. Bu açıdan söz konusu dönüşümlere uygun yönetim sistemleri ve bu sistemlerin modernliğinin nasıl olup da milleti ve milliyetçiliği yarattığı üzerinde durmak gerekmektedir.

Yeni Bir Devletler Sistemi ve Modern Devlet

Modernlik yeni zulüm çeşitleri yaratmaktan başka bir şey yapmaz

F. M. Dostoyevski, *Yeraltından Notlar*

Avrupa'da 1648 yılında imzalan Westphalia Barış Antlaşması ile ortaya çıkan, her biri kendi topraklarında egemen, birbirlerine karşı eşit çok sayıda devletin bir arada bulunduğu yeni devletler sistemi XIX. yüzyılda kurumsal bir uluslararası güç dengesi eksenine oturmuştur. Avrupa'da gerçekleşmiş olmakla birlikte, Avrupa dışına yayılma eğilimi olan bu sistemle dünya, hem bütün bir mekân haline gelmiş hem de her bir parça üzerinde farklı egemenlik hakları iddia eden birçok devlete bölünmüştür. Dolayısıyla bütün Avrupa için bir toplumsal yeniden üretim biçimi olarak yükselen yeni rejimin gerilimi, sistemin unsurları devletler için bağımsız hareket etmek eğilimine, birbirlerine ekonomik ve siyasi olarak bağımlı olmalarının eşlik etmesidir: Her devletin kendisi gibi birçok devlet vardır ve hepsi birbiriyle rekabet içindedir.

Yeni devletler sistemi, yani modern devletler bütünü çok başlı, yarı egemen parçaları merkeze bağlı imparatorluklardan farklı bir sistem oluşturuyordu. Bu yeni devletler herhangi bir sistemin organları değil, sistemi yaratanlardır ve hepsinin üzerinde olan büyük bir güce tabi olmadıkları için de her bir devlet kendi çıkarlarını kollamak zorunluluğu içindeydi. (Poggi, 2001).

Fransız Devrimi çağında şekillenen karakteristik modern devlet, çoğu açıdan yeni bir olguydu. Modern devlet, egemenliği altındaki insanların hepsini kucaklayan

bölünmemiş bir toprak parçası olarak tanımlanıyor, kendisini diğer toprak parçalarından belirgin sınır çizgileriyle ayırıyordu (Hobsbawm, 1993: 102- 103).

Fransız Devrimi ile halk egemenliği ve cumhuriyet taleplerinin yükselişi, yönetim sistemlerinde tarihsel öneme sahip değişmelere yol açacak bir gelişme olmuştur. Halkı için çalışan bir hükümet fikri, öncelikle bu halkın kim olduğunun ortaya koyulması ihtiyacını doğurmuştur (Poggi, 2001: 104). Sınır oluşturmak kendini diğerlerinden ayırt ederek tanımlamalar şeklinde tezahür ettiğinden modern devlet ancak bu şekilde diğerlerinden farklılaşacak, egemenliğinin meşruluğunu somut bir zemine oturtabilecektir. Egemen bir devletin toprağında yaşayan bir halkı, başka bir devletin hâkimiyeti altına alması durumuna karşılık her eyleminin haklı gerekçesi, devletin egemenliğinin dayanacağı ve büyük oranda kendi eliyle yaratılan millet olacaktır. XIX. yüzyılda gelişen devletler sistemi dâhilinde modern devletin egemenliğinin dayanağı sorunu “milliyet” ve “doğal sınırlar” ölçütleri ile çözüme kavuşturulmuştur. Sınırlar, coğrafi olarak belirlenmeleri dışında bir ulus ve bu ulusa ait bir dil, sürekli bir ordu, yeni bir eğitim sistemi ile oluşturulmaya çalışılmıştır.

Devlet, kurulmasında *salt* bir amaç aramak yerine bir kez kurulduktan sonra daima bir işleve yönelik hareket eder. Asıl önemli olan varlığının devamı için sürekli meşruluklar temin etmeye çalışmasıdır. Devleti *bir* amaç ekseninde etrafında tanımlamak, bu sabitlenmiş amaç dışı durumlar için devleti devlet olmaktan çıkaracağı için çelişkilidir, oysa devlet kendini kuşatan aşkınlıklara sürekli adaptasyonu ile olduğu şeydir. Bu nedenle “modern devlet” tanımlanırken devletin ilânihaye geçerli bir dizi amaca değil de uzun dönemler için değişkenlik arz eden yapısal özelliklere dayandırılması gerektiği kabulünden hareket edilmektedir. Modernizmin alt üst ettiği geleneklerin çözülmesi ve yabancılaşma çağında, kültürel

olarak özgün, egemen bir halk için yapılan çağrı modern devletin güçlerini tanımlamış ve meşrulaştırmıştır. Üzerinde yükseldiği kaide, modern devletin en belirgin yapısal özelliği olan şiddet ve savaştır. Bu tekeli elinde bulundurur. Böylece modern devlet sınırları içindeki yaşamı pasifize eder. Eskiden kalma şiddet formlarını ortadan kaldırmaya çalışırken, kendisi için yeni şiddet mekanizmaları oluşturur. Buradan kendi içinde bütünlüğü, barışı sağlamak, bunun yanında dışarıya karşı verilen savaşlar için ise homojen, itaatkâr bir ulus yaratma çabası zuhur eder. Devletin bu çabası, yasal devlet organlarının etkinliklerinin yanında sembolik şiddet düzleminde de gerçekleşir. Eğitim sistemleri, dini sınıflamalar, suç kayıtları bunlar arasındadır. Bunlar aynı zamanda modern devletin yapısal özellikleridir de. Bu özellikleri devlet, toprak bütünlüğünü sağlama amacı için kullanır. Bu topraklar askeri açıdan savunulabilecek sınırlarla çevrilidir. Devletin tek para birimi, tek maliyesi, ulusal bir eğitim sistemi vardır (Calhoun, 2007: 92; Poggi, 2001: 117; Smith, 2002: 35). Modern devletin yapısal addedilen bu özellikleri “millet inşa” sürecinde önemli roller üstlenir.

Siyasal iktidarın taşıyıcı rolünü, Roma veya kilise hukukundan devşirme bir hükümdar yerine yüklenen modern devlet kendi egemenliğini görünür kılmak için kamusal olarak tanımladığı bir iktidar alanında tekeli ilan etmelidir. Devletler bir kez egemen olunca da dış saldırı ve iç parçalanma tehdidi altında kalırlar. Devlet etkinliğini, tamamen egemenliğin devamı ve korunması çerçevesinde gerçekleştirir. Bu ise ancak başka egemen güçlerin aleyhine bir etkililiği gerektirir. Devlet içinde siyasal seçkinler, egemenliğin devamı ve başka egemenlere karşı devletin çıkarları için sıradan yurttaşından hayal edilemeyecek ölçüde bir katılım ile ulusal bütünleşme sayesinde tehdit durumunun azaltılmasını sağlar. Bu süreçte aidiyet duygusu ise

önemli bir pekiştirme görevi görür. Bu durumda devlet kurumu çerçevesinde kavranabilen millet, milliyetçilik modern devletin birbirinden ayrılmaz parçaları olarak tezahür etmektedir. Çünkü millet ancak belli bir teritoryal devletle ilişkilendirildiği takdirde toplumsal bir birim olarak kabul görebilir. (Balibar ve Wallerstein, 1993: 104; Dieckhoff ve Jaffrelot, 2010: 28; Hobsbawm, 1993: 24-106; Roger, 2008: 130).

Modern Devletin Milleti ve Milliyetçiliği

“...geriye dönük meşruluk ve ileriye yönelik ebedilik için...”

Jan Assmann, *Kültürel Bellek*

John Breuilly’ye göre modern devlet “milliyetçi siyaseti üretir ve aynı anda ona asli hedefini sunar: iktidarın zaptı” (Jaffrelot, 2010: 46). Bu durumda iktidarın zaptının başat aracı, kendini “millet olmak-lık” üzerinden dilsel, etnik, kültürel sınırlar ile diğer devletlerden farklılaştırmaktır. Devletin kendini diğer devletlerden ayırmak üzere coğrafi sınırlarını belirleme ihtiyacı modern devletin ayrılmaz bir parçası olduğu ileri sürülen milletin sınırlarıyla tamamlanır. Peki, ama millet kimdir, nedir?

Modern devletin *farklılığının* bir üst belirleyeni olan “millet”in ve “milliyetçilik”in ne olduğu belirsizliğini korumaktadır. Birçok yaklaşımın bu belirsizliği aşma çabası çoğu kez durumu daha da karmaşık hale getirmektedir. Aslına bakılırsa kendi içinde başka ayrımlara gidilse de genel olarak milliyetçilik kuramlarını ikiye ayırabiliriz. Millet ve milliyetçiliği, kimliklerin şekillendirilmesine dayanan modernleşmenin bir ürünü olarak gören “modernist” kuramlar ve

milliyetçiliği zaten mevcut olan etnik özelliklerin mirasçısı olarak gören “perennialist”² kuramlar (Jaffrelot, 2010: 78-79). Çalışmanın başından beri benimsediğimiz yöntemsel ilke, herhangi bir kavram ya da olgunun, içinde gerçekleştiği bağlamın eseri olduğudur. Bu açıdan millet ve milliyetçiliğin bu ikinci bakış açısı ile iddia edildiği gibi, değişik tarihsel-toplumsal bağlamları aşan kavramsallaştırmalarının olanaklı olmadığı düşüncesindeyiz. Bu nedenle burada modern devletin ürünü olarak millet ve milliyetçiliği modernist yaklaşım çerçevesi içinden ana hatlarıyla ele alacağız.

Modernist yaklaşıma göre, modern çağın ürünleri olarak görülen millet ve milliyetçilik kapitalizm, sanayileşme, merkezi devletlerin kurulması, kentleşme, laikleşme gibi modern süreçlerle birlikte ortaya çıkar. Zaten eski çağlarda milliyetçiliğin ortaya çıkmasını sağlayacak koşullar yoktur. Millet ancak milliyetçilik çağında bir gereklilik halini alır. Milliyetçilik ise ancak teknik ilerlemeler ve doğrudan yönetim sistemi elverdiği zaman ortaya çıkabilmiştir. Bu durumda milletler milliyetçiliği değil, milliyetçilikler milleti yaratır. Buna göre, milletlerin insanları sınıflandırmanın doğal, doğuştan gelen bir yolu olduğu savı bir mittir. Milliyetçilik bazen önceden var olan kültürel kümelenmeleri alıp onları milletlere çevirir, bazen de var olan kültürel kümelenmeleri tamamen yok ederek milletleri icat eder. Yani analitik olarak milliyetçilik milletlerden önce gelir (Jaffrelot, 2010: 29; Özkırmı, 2008: 105; Hobsbawm, 1993: 24).

Modernist yaklaşım da ön plana alınan etkenlere göre kendi içinde üç perspektif barındırır: ekonomik dönüşüm, siyasi dönüşüm ve toplumsal-kültürel

² *Eskilci.*

dönüşüm. Fakat bu perspektifler birbirini dışlayan bir sınıflandırma içine girmezler. Örneğin modernist kuramcılardan Ernest Gellner, toplumsal yapıların ve kültürün değişmesini sanayileşmenin dengesiz yayılışına bağlarken, Benedict Anderson insanların dünyayı algılama biçimlerindeki değişimi kapitalizmin yaygın sektörünü ele geçirmesine bağlar (Özkırımlı, 2008: 107).

Modernist kuramların modern devletle ilişkilendirdiği milletin modernlikle olan ilişkisini ortaya koymak için öncelikle millet *teriminin* ne zaman kullanılmaya başladığına, *terimin* nasıl ve hangi anlamlarda kullanıldığına bakalım. Hobsbawm'ın yaptığı araştırmaya göre millet *terimine* ve ilgili terminolojiye İspanya Kraliyet Ailesi sözlüğünün 1884 basımından önce rastlanmaz. “Lengua nacional”³ bir ülkenin resmi ve edebi dili, o ülkede genel olarak, başka milletlerin dillerinden ve lehçelerinden ayrı biçimde konuşulan dil olarak ifade edilmesi sözlüğün 1884 basımıyla. 1884'ten önce *nacion* sözcüğü, basitçe bir eyalet, bir ülke ya da bir krallıkta oturanların toplamı, aynı zamanda yabancı anlamına geliyordu. 1884 basımıyla birlikte ise, millete artık her şeyden üstün bir ortak yönetim merkezini tanıyan bir devlet ya da politik birim, bunun yanı sıra bir bütün sayılan bu devletin oluşturduğu topraklar ve bu topraklarda yaşayan insanlar anlamını yüklenmiştir. 1925 yılına kadar İspanya Akademi sözlüğünde milletin kesin tanımına rastlanmaz. Ancak bu tarihten sonra millet aynı etnik kökene sahip olan ve aynı dili konuşan, ortak bir geleneği paylaşan insanların oluşturduğu kolektif olarak tanımlanır. Almanca “Volk” (halk) sözcüğü “nation” sözcüğünden türetilen sözcüklerle aynı çağrışımları uyandırmaktadır. 1908 yılında basılan *New English Dictionary*'de, sözcüğün eski anlamı etnik birimi anlatmaktayken, son zamanlardaki kullanımında

³ Milli dil.

daha çok politik birlik ve bağımsızlık nosyonu üzerinde durulmaktadır. Eski bir Fransız sözlüğünde ise “nation” sözcüğü, doğum, soy, mevki ile ilişkilidir. XVI. yüzyılda millet, siyasal ve kültürel egemenliği elinde bulunduran dinsel bir seçkin grubunu tanımlamak için kullanılıyordu. Belli bir bölge toplumunun bunun dışında kalan kısmını da avam sınıfı oluşturuyordu ki bu halk ile millet terimlerinin ayrı düzlemlerde yer aldığını gösterir. Her iki terimin birbirlerini içermesi bir kavramsal devrim sonucu gerçekleşecektir (Hobsbawm, 1993: 29-33; Roger, 2008: 159). Hobsbawm’ın yapmış olduğu bu sözlük taraması, modern çağla başlayan filoloji ve leksikografi çalışmaları dikkate alınırca millet *teriminin* modern olup olmadığı konusunda aydınlatıcı olacaktır. Çünkü filoloji ve leksikografi çalışmaları devletlerin “millet inşa” süreçlerinde standart yapılar kurma uğraşlarının bir sonucu olarak ortaya çıkar. Hobsbawm’ın yapmış olduğu çalışmadan çıkaracağımız başka bir sonuç ise milletin toplumları (dolayısıyla özgün zaman-mekânları, bağlamları) aşan genel geçer bir tanımına ulaşmanın mümkün olmadığıdır. Nitekim milliyetçilik kuramlarının çeşitliliğinde de buna tanıklık edilir.

Devletlerin siyasal ekonomik patikalarının farklı olması ve devletleri aşan tarihsel dönüşümleri eşzamanlı deneyimlememeleri, milletin ve milliyetçiliğin farklı idraklerini söz konusu etmiştir. Dolayısıyla farklı devletlerde bazen etnik köken, bazen dilsel, bazen dinsel özellikler daha belirleyici olmuştur. Öte yandan millet inşasının devletleri aşan tarihsel gelişmelerle söz konusu devletlere dayatılmış olması bu süreçleri alabildiğine kurmaca kılmıştır. Bu durum da millet ve milliyetçilik tasarımlarının çeşitlenmesine yol açmıştır. Bu bağlamda Fransız milliyetçiliğinin

liberallerinin eşik ilkesi⁴ ile birlikte tarihsel kökleri olmayan toplulukların dil ve etnik kökene dair milliyetçilik yapması ve hâlihazırdaki devletlerin kendi içlerindeki milli duyguları tetikleme potansiyelleri gibi durumlar milleti tanımlamayı zorlaştırmıştır (Hobsbawm, 1993: 126).

Millet teriminin tarihsel açıdan yeniliği göz önüne alındığında millet ve milliyetçiliğin anlamlandığı bağlamların ifadesinde, anlaşılmasında iki modern anlayış önem arz eder: “kendi kaderini tayin hakkı” ile milleti halka ve devlete eşitleyen devrim çağındaki “milliyet ilkesi”.⁵ Fransız devrimleri çağında, millet kavramının özelliği “tek ve bölünmez” olmaya işaret etmesiydi. Bu bakımdan söz konusu anlayışlarla oluşturulan kavramsal bağlama göre, millet, kolektif egemenliğini, kendisinin politik ifadesi olan bir devlette, milliyetçilik ideolojisini kullanarak meşrulaştıran, bir yurttaşlar topluluğuydu. Bu nedenle yurttaşlık ve siyasal iktidara kitlesel katılım milletin her zaman tamamlayıcısı olmuştur. Modern kitlesel millette her birey bir yurttaşdır, teoride yurttaşlarla milli devlet arasında aracılık yapan başka bir yapı yoktur (Dieckhoff ve Jaffrelot, 2010: 335; Hobsbawm,1993: 34; Smith, 2002: 33).

1912 yılında Stalin milleti şu şekilde tanımlar: “Millet, tarihsel olarak evrilmiş istikrarlı bir dil, toprak, ekonomik yaşam ile kendini kültür ortaklığıyla dışavuran psikolojik yapıdan oluşan bir topluluktur” (aktaran Hobsbawm,1993: 8, dipnot 19). Buna göre devletler milli birliklerini apaçık farklılıklara dayandırmak ve yurtseverliklerini “hayali topluluğun” duyguları ve sembolleriyle güçlendirmek

⁴ Bir topluluğun millet olabilmesi için belli bir toprak parçası, dil ve etnik kökene sahip olması gerektiği ilkesi.

⁵ Bu ilke, XIX. yüzyılda bir düzine olan devletlerin sayısının bugün dünyada iki yüze yaklaşmasında etkili olmuştur.

zorundaydı. XIX. yüzyıl devletleri bu amaçlarını genellikle milliyetçilikle bağlantılı olarak gerçekleştirdiler (Hobsbawm, 1993: 114; Poggi, 2001: 114). Devletlerin, kendi milli birliklerini sağlamak için kolay bir seçenek olarak milliyetçiliği tercih etmeleri, XIX. yüzyılda milliyetçiliklerin çoğalmasıyla sonuçlanmıştır.

Hem politik hem de toplumsal düzeyde milliyetler olarak topluluklar icat etmenin yeni biçimlerinin geliştirilmesine zemin hazırlayan üç gelişmeyi Hobsbawm (1993: 133-134) şu şekilde açıklar:

‘Modernitenin saldırısı’yla tehdit altında kalan geleneksel grupların direnişi, gelişmiş ülkelerin şehirleşen toplumlarında artık hızla büyüyen yepyeni ve tamamen geleneksel olmayan sınıflarla katmanların ortaya çıkışı ve yeryüzünün her tarafındaki çeşitli halkların (hem yerlilere hem de öteki göçmen gruplara göre yabancı olan gruplardı bunlar ve hiçbirisi henüz bir arada yaşama alışkanlığı ve geleneklerine sahip değildi) diasporalarını olumsuz yönde etkileyen eşine rastlanmadık göçler.

Diğer yandan millet ve milliyetçilik kaçınılmaz “sorun gidericiler” de olmuştur. Reformasyon’dan sonra, Avrupa’da devlet ve sivil toplum arasında oluşan boşluk sonucu ortaya çıkan yabancılaşma üzerinde milletler ve milliyetçilik hafifletici bir etki sağlamıştır. Bununla birlikte milliyetçilik, modern toplumların sınıf çatışmalarını ve bölünmelerini dayanışmaya yönelik çağrılar içinde gizleyen bir organik cemaat duygusu yaratmaya çalışır. Yine modernliğin yarattığı zaman ve mekânın kesinliğinin yerini alan belirsizlik ve yabancılaşan dünya karşısında millet ve milliyetçilik yerel güven ve işbirliğine yönelik arzular yaratmıştır (Harvey, 1999: 293; Smith, 2002: 35).

1907-1992 yılları arasında yaşamış, özellikle Fransız Devrimi üzerine çalışmış Boyd C. Shafer da yine milliyetçilik dalgalarının modernizmin etkisi ile “aidiyet ihtiyacı”nın ortaya çıktığı toplumsal yeniden yapılanma dönemlerine tekabül ettiğini ileri sürerken, 1789-1815 devrim sonrası dönemi için şu yorumu yapmaktadır:

Eski kırsal, tarım toplumu dağılırken, kendisiyle birlikte geleneklerin ve bağılıkların da düşüşe geçmesine yol açtı. İnsanlar şehirli ve sanayi merkezli bir hayata sürüklendiler ve yitirdikleri eski statülerinin karşılığında bir güvence bulamadılar. (...) Ulus ve milliyetçilik onlara yeni tanrılar, yeni umutlar sundu; insanların (belki de geçmiş dönemlerde hiç olmadığı kadar) çevreyle uyumsuz ve ezilmiş hissettikleri bu istikrarsızlık çağında, onlara iyi bir hayat sürme aracını temin etti (aktaran Jaffrelott, 2010: 50-51).

Gellner’ın da üzerinde durduğu gibi, geleneksel toplumdan endüstri toplumuna geçişte insan topluluklarının ve gerçek ilişkiler ağının gevşemesi ya da çözülüşünün yarattığı duygusal boşluğu doldurabilecek olanın niçin millet olduğu sorusuna verilecek yanıt, devletler ve milli hareketlerin, makro-politik ölçekte etkili olabilen kolektif aidiyet duygularını harekete geçirmedeki gücüdür, denilebilir (Hobsbawm,1993: 64-65). Aynı şekilde Kedourie de Kant’ın ileri sürdüğü (bireyin hak ve ödevleri açısından) milliyetçiliğin kurucu değerlerinden kendi kaderini tayin etmenin, kaynağını Fichte’de bulan bir milliyetçi hareket içinde somutlaştığını ileri sürmüştür. Bu hareketin milliyetçi ideolojiyi benimsemesinin nedeni, toplumsal yapıda baş gösteren bir sarsıntıya maruz kalınmasıdır. Kedourie “dönüşsüz biçimde yitirilmiş eski düzenin ikamesini arayan parçalanmış bir toplumun milliyetçilikte kendisini bulduğu” yolunda bir yasa atar ortaya (aktaran Jaffrelott, 2010: 51-52).

Gelenekselden endüstri toplumuna geçişin imlediği yeni dönemde önemli olan, milletlerin dinin ve kralların yerini alarak “kutsal”da yarattıkları değişimin altındaki nedenin aslında zaman anlayışında yaşanan değişim olduğudur. Bu değişim, Ortaçağ’ın ilahi güç tarafından belirlenen “eşzamanlı” zaman anlayışının yerini Benjamin’in “homojen-içi boş zaman” olarak ifade ettiği zaman anlayışının almasıdır. Bu anlayışa göre geçmişten geleceğe uzanan bir topluluk olarak milleti hayal etmek kolaylaşmıştır (Anderson, 1993: 39). Millet in doğuşu için gerekli tahayyül biçimlerini ise kapitalizm ve teknolojik gelişmeler mümkün kılmıştır.

Millet olma ve milliyetçiliğe yönelmeye neden olan yukarıda ifade edilen tutumların somut toplumsal görünümle desteklenmesi şarttır. Burada, Rousseau’nun “genel irade” kavramında dile getirdiği gibi milliyetçiliğin toplumsal olarak kabul göreceği, anlamla örülü bir bütün oluşturması için halk, ulus ve tek bir ortak kimliğe sahip olma gibi niteliklerle aynı anda düşünülmesi gerekecektir. Nitekim XVIII. yüzyıl sonu ve XIX. yüzyılda devlet varlığını, anayasal düzenlemelerde de açıkça ifade edilen genel iradenin hayata geçirilmesine borçludur (Calhoun, 2007: 107; Poggi, 2001: 117). Genel irade kavramının gerektirdiği şartları sağlayacak olan ise *homojenizasyondur*. Milliyetçilik Hechter’e göre kendi kendini yönetme güdüsünde olan “ulusun etki alanını devletinkine yaklaştıran” bir siyasal faaliyettir. Bu durumda milliyetçilik, modern devletin yan ürünü olarak zuhur eder. Modern öncesi dönemin imparatorluk döneminde dolaylı bir yönetim sistemi içinde, Hechter, milliyetçilikten bahsedemeyeceğimizi ileri sürer. Ona göre milliyetçilik ancak teknik ilerlemeler ve doğrudan yönetim sisteminin varlığı koşuluyla ortaya çıkabilmiştir. Devlet milliyetçiliği de diyebileceğimiz bu milliyetçilik bir kez daha “kültürel homojenleştirme çabası”na denk düşmektedir (Jaffrelott, 2010: 29).

Milliyetçilik ve onu oluşturan etmenler, devletlerin gelişmesinde birer katalizör görevi görmüşlerdir. Modernizmin neden olduğu krizi, modern devlet kendi meşruiyeti ve egemenliği için aidiyet duygusunu kullanarak halkı kendisine tabi kılmada bir araca dönüştürmüştür. Aidiyet duygusu elbette milletleri ve milliyetçiliği ortaya çıkaran birincil bir neden değildir. Fakat modern devlet varlığını, buna bağlı olarak eylemlerini meşru bir zemine oturtacak, var olabilme yollarını kuvvetlendirecek veçheler arar. Bu noktada da belki de insanların zaafalarını kullanarak oluşturduğu aidiyet duygusuna yönelir. Aidiyetler ve bunlara dair bilinç ise ancak kişileri birbirine benzetmekle, ortak davranış kalıpları oluşturmakla oluşturulabilir.

Milli Bilinç ve Milliyetçilik

Herkes çocukların ulusal yurtseverlik içgüdüleriyle doğduğunu sanır bugün. Tabi bu doğru değildir. Ulusal yurtseverlik, ulusal kahramanların yaptıkları büyük işleri sürekli dinlemek ve okumaktan oluşur.

Antony Smith, Küreselleşme Çağında Milliyetçilik

XVI. yüzyılda ortaya çıkan ve XVIII. yüzyılda olgunlaşan egemen, sınırları belirli ulus devlet her türlü topluluğu egemenliği altında toplamaya çalışan ve bu topluluklardan büyük sadakat isteyen bir siyasal örgütlenmedir. Ulus devlet, devleti ya da siyasal iktidarı merkezileştirmek, kültürü standartlaştırmak, hukukta eşitliği ve ekonomide bütünleşmeyi sağlamak amaçları etrafında varlık bulmuştur. Hiç tereddütsüz bu süreç kapitalizmin yükselişi ile el ele gitmiştir; kapitalizmin başlangıç için ihtiyaç duyduğu imtiyazsızlığı temin edecek bütünleşik, merkezi ekonomik

coğrafyalar ulus devlet sayesinde olanaklı olabilmiştir. Bu açıdan ulus devlet, kendinden önceki siyasal yapılardan farklı olarak özgün bir merkeziyete ve toplumun homojenleştirilmesine dayanmaktadır (Şen, 2004: 43).

Aynı, benzer anlamlarına gelen *homos* ve çeşit, cins, soy, tür anlamına gelen *genos* kelimelerinin birleşiminden oluşan homojen (birörnek) kelimesinden türetilen homojenleştirme kavramının işaret ettiği gerçeklik özellikle milletin ve milliyetçiliğin inşa serüveninde modern devletlerin, sınırlarını tanımlarken sıklıkla başvurdukları bir yöntem, daha doğrusu bir politika olarak ortaya çıkmıştır. Bu bakımdan homojenleşmenin millet inşası ve millet olma bilinci üzerinde nasıl bir etkide bulunduğu üzerinde durulması gerekmektedir.

İletişim ve imalat süreçlerinin standartlaşmasını şart koşan üretim artışı ve mübadelenin kapsamının değişmesiyle ilişkilendirilen Sanayi Devrimi ve kapitalizmin yayılmasının, kültürel ve siyasal alanlarda da belli oranlarda standartlaşmaya neden olacak olması şaşırtıcı değildir. Homojenleşme toplumsal yeniden üretim mekanizmasının hem siyasal hem de ekonomik yönlerini etkileşimli bir biçimde kapsayacaktır. Dolayısıyla modern devletle ilişkilendirilen homojenleşme politikaları sanayileşmenin yarattığı toplumsal yapıdaki değişimler ile birlikte hız kazanmış, monarkların temsil ettiği siyasal birimler, anonim, yazılı bir ortak kültürü paylaşan benzer topluluklardan politik sınırlarla ayrılan topluluklar haline gelmiştir (Dieckhoff, 2010: 155; Gellner, 1998: 56).

Egemenliğin doğasının tek bir insandan, kültürel bakımdan homojen bir topluluğa kaydığı milliyetçilik çağının, egemen devletlerin ortaya çıkmasının devamı olduğunu ileri süren Gellner'a (1998: 56) göre, endüstrileşme koşullarında kültür ve

iktidar birbirlerini standartlaştırır. Endüstriyel üretimin standartlaşmış üretim faaliyetleri, homojen ve dışarıyla farklılaşan politik ve kültürel nitelikte birimler ortaya çıkarır. Politik birim olan devlet, kültürün koruyucusu olma, kültür de devletin meşruluğunu ve sembollerini sağlama görevini üstlenir. Kültürlerin kendilerini koruyucu bir siyasi çatı arayışı, devletlerin bu görevi üstlenerek kendi meşruiyetlerini sağlamalarına olanak tanır. Politik birimlerin kesin olarak tayin edilen sınırları, kültürün de sınırları haline gelir (Gellner, 1998: 69 ve 251). Milliyetçi toplumsal örgütlenme içinde kültür ile devletin bu ortaklığı devletle kültürün evlenmesini gerektirir. Devlet kültürün koruyucusu olur. Böylelikle kişi, soy, mülkiyet, ikamet gibi şeylerle değil, içinde bulunduğu kültüre -daha doğrusu yaratılan kültüre-katılmasıyla vatandaşlık hakkı kazanır. Buradan bakılacak olursa XIX. yüzyıl insanı sadece endüstrileşmekle kalmaz, bir Alman, bir Rus, bir Japon olarak endüstrileşir. Artık kişi sadece *bir* değil, “bir içinde birçok”tur (Balibar, 2008: 40; Gellner, 1998).

Milliyetçilikler öncesi dönemde var olan kimlikler, ulusal kimliğe tabi ikincil kimlikler olarak yeniden tanımlandılar. Balibar’ın, kültür tarihçisi Aleida Assmann’dan aktardığına göre Assmann’ın birincil ve ikincil kimlikler ayırımında söylemler, hikâyeler, kurumsal pratiklerle eşanlı yansıtılan ulusal kimlik, kendisini, diğerlerinden ayırt ederek, onların üstünde bir konuma yerleştirir. Emperyalizmin en kötü hediyesi de kültürleri ve kimlikleri karıştırarak, insanların beyaz, siyah, doğulu, batılı olduklarına inanmalarına izin vermesidir. Ulusun “hayali bir cemaat” olarak doğuşuna izin veren de işte bu kimliklerin yaratılmasıdır; bunun sonucunda her birimiz bir diğerimizden farklı aynı zamanda üstün olduğumuza inandırılırız (Balibar, 2008: 38; Dieckhoff, 2010: 152; Gellner, 1998: 205).

Endüstrileşmenin, güçlü ulusal burjuvaziler oluşturulması ekseninde toplumsal formasyonda yaratmış olduğu değişimler ve Avrupa'da etnik, dinsel ve kültürel homojenlik iddiası ile kurulan yeni devletlerin gösterdiği üzere, XIX. yüzyılın milliyetçilik açısından önem arz eden vechesi “millet olma bilincini” yaratmış olmasıdır. “Milli bilinç” devletlerin toplum kesimleri içinde eşitsiz bir biçimde gelişmiş olsa da Walker Connor'a göre milliyetçiliğin tetiklenmesinde önemli bir yere sahiptir. Aynı soya ait olmanın sezgisel algısı başka cemaat kimliklerinden çok daha güçlü olarak kendisini gösterir (Dieckhoff ve Jaffrelot, 2010: 81; Hobsbawm, 1993: 26; Roger, 2008: 109). Güçlü bir milli bilinç ve kimlik savunusu ise ulus devletlerin homojenleştirme politikalarıyla sağlanacaktır. Devletlerin bunu hangi yollarla nasıl gerçekleştirdiği, bu çalışmada, kapitalist devletler sistemi için hegemonya kurucu bir ilişki olarak belirlenen milliyetçilik-işçi sınıfı ilişkisinin ortaya koyulmasını olanaklı kılacak bir milliyetçilik kavramsallaştırması için yapılacak son tartışma olarak belirmektedir.

Homojenleştirme: Modern Fenomenler Olarak Millet ve Milliyetçiliğin Sınırları

Doktor Fletcher: Bana neden yanında bulunduğun insanlara benzemek istediğini söyle?

Zelig: Çünkü bu güvenli. Diğerleri gibi olmak güvenli.

Woody Allen, *Zelig* Film

Modern dönemde korunma, kabul görme ve ait olma ihtiyacı milleti ve onun üyelerini, kültürlerini ve miraslarını, bunların sembollerini, hem bütün bunları içinde

bulunduracak hem de bu ihtiyaçları yerine getirecek bir ulus devlet içinde kurumsallaştırmak için teşvik eder (Smith, 2002: 110). Homojenleştirme, bu çok yönlü “milli bilinç” oluşturulması sürecinin olmazsa olmaz aracı olarak benimsenmiştir. Peki, devletler neden bu yolu kullanmayı tercih ederler? Çünkü homojenleştirme, devletlerin politik, ekonomik ya da toplumsal, hangi nedenle olursa olsun, sınırlarını belirlemek -ki bu aynı zamanda kendini belirlemesi, tanımlaması anlamına gelir-, kendisini diğer devletlerden ayırmak için kullandıkları, ortaklık, benzerlik kisveleri altında, sınırları içindeki herkesin dâhil olduğu, kabul edip sahiplendiği bir geçmiş düşüncesine dayanarak tarih/tarih bilinci ya da milli bilinç yaratma ihtiyacının sonucudur. Homojenleştirme Gellner’in “milliyetçilik” dediği milli bilinci yaratır. Toprağı temel alan milliyetçilik bireyler ve gruplar için, içinde tüm yurttaşların kardeş olduğu, ortak köklerden geldiği ve bu nedenle oraya ait olduğu varsayılan, sınırları açıkça belirlenmiş bir “anavatan”ı bu bilince payanda kılar (Dieckhoff ve Jaffrelot, 2010: 40; Smith, 2002: 177). Dolayısıyla milliyetçiliğin ulus devletin başlıca ideolojik enstrümanlarından olduğunu söyleyebiliriz. Eğer devletle arasındaki ilişki olmasaydı, milliyetçilik basit bir folklorik ilgi olarak kalacaktı. Kohn’a göre, milliyetçilik, millet olmanın veya oluşturmanın bilincidir (Smith, 2002: 125; Şen, 2004: 71).

Aleida Assmann’ın (2001: 44, 70 ve 133) ileri sürdüğü gibi, zamanın derinliklerine ulaşan bir süreklilik imgesine ihtiyaç duyan, kendini ortak anıları ile bir topluluk olarak kuracak olan ulusal toplum imgesi, geçmişini ortak anılar kurgusuna dâhil ederken geçmiş algısında önemli etkiler yaratacak olan *kendine özgülük* ve *süreklilik* özelliklerini görmezlikten gelemes. Olayların, tarihsel deneyimlerin benzerlik, süreklilik temelinde korunması sonucunda zamanla bir milli

bilinç gelişir. Bütün toplulukların amacı sürekliliği hedeflemek olduğundan, tarihi de değişmez bir süreklilik olarak algılamaya çalışırlar. Sosyal bir imgelem ürünü olan ortak kimlik de kurmaca olarak bu tarih içinde yerini alır. Burada geçmişe duyulan ilgi, özel bir tarihi ilgiden kaynaklanmasının ötesinde tarihin haklılık, meşruiyet gibi işlevsel özelliklerine dayanır. İşte bu noktada milliyetçilik yüzünü geçmişe çevirir. Geçmiş olma ya da geçmişlik, sabit bir geçmiş iddiası çerçevesinde tanımlanırken geçmişin değişebileceğini kimse kabul etmek istemez. Bireylerin toplumsallaşmasında, grup dayanışmasının ve toplumsal meşruiyetin oluşturulmasında merkezi bir öneme sahip olan geçmişlik, törel, aynı zamanda da siyasi bir görüngüdür; kimliği siyasal bir form olarak etno-milliyetçiliğe dönüştürerek kimliğin de zaman içindeki sürekliliği sorununu ortaya çıkarır. Böylece milliyetçi pratiğin sunduğu şey, zamana ve sürekliliğe tabi olma meselesini siyasal bir forma dönüştürmesidir (Balibar ve Wallerstein, 1993: 99; Dieckhoff ve Jaffrelot, 2010: 234). Nitekim milli kimlik, etnik yapılardan çok ulusun kanunları, kamusal kültürü ve kurucu mitlerinde kendisini bulur (Smith, 2002: 119). İdeolojik bir enstrüman olarak tarihsel yerleşmişlikten gücünü alan milliyetçilik, toplum kesimleri tarafından benimsendiği takdirde kök salabilir. Bu durumda birey sadece “sosyal bir varlık” (*animal sociale*) ya da “iktisadi bir özne” (*homo economicus*) değil de aynı zamanda “ulusal bir varlık” mıdır sorusu akla gelmektedir. Nitekim tarihsel kimliklerimiz, politik tavır alışlarımız ulusal bakışla büyük oranda belirlenmektedir (Balibar, 2008: 21).

Sürekliliği olan bir tarih algısı ile birlikte gelişen milli bilincin, somut bir gerçeklikte vücut bulmasının, *günübirlik onayın* ötesinde her an yaşanan, hissedilen bir tecrübe olmasının, herkeste aynı ulusal topluluğa aidiyet hissini yaratmasının

sağlanması için *kültürel tektipleştirmeye* başvurulması kaçınılmaz görülmektedir (Dieckhoff ve Jaffrelot, 2010: 93).

Ulus devletlerin bütün bu çabaları en nihayetinde sınırlarını belirleme gerekliliğine dayanır. Balibar'ın (2008: 29–35) çok iyi ifade ettiği gibi

[s]ınırlar olmaksızın türdeş (homojen) bir bütün şekillendirilemez. Her ulusal ideoloji kendi sembollerini kendi kurgu ve mitlerini kendi yöntemiyle üretir ve sosyal çelişkilerin düzenlenmesi doğrultusunda kendi modelini geliştirebilen “hayali bir topluluk”a dönüşmesini destekleyici “bellek konumları”nı düzenlemenin “eşsiz” bir kip’ine sahiptir.

Bu sayede ulus, kendisine hem egemenlik hem de sınırlılık içkin olacak şekilde hayal edilmiş bir topluluk olmuş olur (Anderson, 1993: 20). Bu noktadan sonra sorulması gereken soru, devletlerin sınırlarını belirlerken kullandığı, yukarıda değinilen yöntemlerin (homojenleşme, süreklilik, geçmiş kurma vb. gibi) hangi kurumlar ve sosyal mekanizmalar yardımıyla vücuda getirildiğidir. Bu soru aynı zamanda milletin modernliği tartışmasının açıklığa kavuşturulmasına da yardımcı olacaktır.

Yeni devletler milliyetçi coşku ile “millet inşa etme” politikaları olan kitle iletişimi, eğitim sistemi ve idari düzenlemeleri kullanarak milli bilincin yaygınlaşmasını sağlarlar. Bunun yanında milletler, sadece özgül yapıda bir teritoryal devletin işlevleri ya da devlet kurma özlemi çerçevesinde değil, aynı zamanda teknolojik ve ekonomik tarihsel gelişmeler bağlamında anlaşılmalıdır. Bu açıdan baktığımızda yeni üretim ve üretim ilişkileri sistemi olan kapitalizm ve teknoloji ulusal toplulukların, Anderson'ın ileri sürdüğü gibi, “hayal edilebilirliklerini” kolaylaştırır (Anderson, 1993: 58- 129; Hobsbawm, 1993: 24).

Milletin hayal edilebilirliği, diğer bir deyişle modernliği ve homojenliği üzerine yapılan tartişmaların en ikna edici veçhesini milliyetçiliğin dil ile olan ilişkisi belirler. Fakat burada bahsedilen dil kesinlikle “ana dil” değil, kapitalist ve teknolojik ilerlemenin önyak olduğu standartlaşma çabalarının sonunda oluşan dillerdir. Milli diller olarak anılan bu diller, genelde çeşitli lehçelerden ayırştırılmış standartlaşmış bir dil geliştirmeye yönelik girişimlerin eseridirler (Hobsbawm, 1993: 74). Milli diller, ulusal eğitim sistemleri ile azınlık dillerinden ve lehçelerinden arındırılmaya çalışılır. XIX. yüzyılın ayırt edici özelliği olarak okuryazarlık, ticaret, sanayi, iletişim ve devlet aygıtlarında yaşanan genel büyüme her hanedanlık mülkü içinde halk dili temelinde birlik yaratma gerekliliği yaratmıştır. Özellikle okuryazarlığın artması ile halk dilinde yapılan yayıncılık faaliyetlerinin, dillerin standartlaşmasında önemli bir yeri vardır (Anderson, 1993: 94).

Kapitalist yayıncılık dilinin, birleşik bir mübadele ve iletişim alanı yaratarak, konuşurken birbirini anlamayan çok sayıdaki insanın baskı ve kâğit aracılığıyla anlaşabilmelerini sağlamak suretiyle dile yeni bir sabitlik kazandırmasının, millet için kadimlik fikrinin inşa edilmesinde ve yayın diline yakın bazı lehçelerin yayın dilinin biçimi üzerinde kurduğu egemenlik yollarıyla ulusal bilincin kurulmasında önemli bir yeri vardır. Anderson’a göre dillerin en önemli özelliği hayali cemaatler türeterek tikel dayanışma grupları icat edebilme yetenekleridir. Dil dışarıda bırakmaz, aksine içerici bir özelliğe sahiptir. Herkes bir dili öğrenebilir. Fakat tehlikeli olan, milliyetçiliği yaratan yayın dilidir. Anderson buna verilecek en iyi örneklerin gazeteler ve romanlar olduğunu iddia eder. Bu şekilde kendini bir milletin parçası olarak hayal etmek oldukça kolaylaşır. Gazeteler, Hegel’e göre modern insan için sabah dualarının yerini tutarak, dünyevi, tarihsel bir ulusun parçası olma fikrinin

pekiştirilmesi açısından önemlidir. Bu ayın her gün tekrarlanır, kurgu gerçekliğe sürekli sızar (Anderson, 1993: 51).

Devletlerin homojen yapılara dönüşme çabalarından bir diğeri olarak nüfus kayıt sistemleri gösterilebilir. Modern devletlerin ihtiyaç duyduğu belgeleme aygıtının bir parçası olarak nüfus sayımlarının standart milli bir kimlik yaratmada önemli yeri vardır. Örneğin 1860 Milletlerarası İstatistik Kongresi'nde nüfus sayımlarında dille ilgili bir sorunun "milli" bir önem taşıyıp taşımadığını her devletin kendisinin belirlemesine karar verilmiştir. 1873 Kongresi'nde ise bundan sonra sayımlarda dil üzerine bir sorunun bulunması gerektiği tavsiye edilmiştir (Hobsbawm, 1993: 121).

Gördüğümüz üzere milliyetçilik ulus devletlerin çabaları ile icat edilir. Bu icat modernleşmenin yarattığı değişimler sonucu ortaya çıkan bir cemaate bağlanma gereksinimine denk düşer. Milliyetçiliğin icadı kırdan kent ekonomisine geçiş, kapitalizmin sosyal dinamikleri, endüstriyel hayat tarzı ve merkezileşen iktidarla örtüşür. Geleneksel toplum yapısının değişmesiyle birlikte önemini yitiren dinin ölüm korkusuna sunduğu çözümün anlamsızlaşması sonucu açılan boşluğu doldurabilecek, ölümü sürekliliğe çevirip, rastlantıya anlam katacak, yaslanılacak olan yeni bağ milliyetçilik olmuştur (Özkırmı, 2008: 183; Şen, 2004: 82). Yani bir çeşit yeni din.

Pek tabii, sunmaya çalışılan bu çok genel millet ve milliyetçilik algısı farklı devletler, dolayısıyla farklı bağlamlar içinde farklı anlamlara denk gelmiştir. Kısaca bunlara değinmekte, bu genel çerçeveyi somut kılacağı düşüncesiyle, yarar görülmektedir: *Birleşme için bir araç olarak, statükonun devamını sağlamak adına*

çok uluslu devletlerin içindeki farklı ulusların ayrılmalarını engellemek için kullanılan bir araç olarak, *bağımsızlık için* azınlıkların içinde buldukları ulus devletlerden ayrılarak kendi devletlerini kurmak için kullanılan bir araç olarak, *sömürgelere sahip olmak için* eskiden İngiltere, Fransa, Portekiz, İspanya gibi ulusların arzularını arttıran bir araç olarak, II. Wilhelm ve Nazi Almanya'sında, Faşist İtalya ve Japonya'da olduğu gibi bir *saldırı aracı olarak*, *iktisadi gelişme için* bir araç ve *sömürgecilik aleyhtarı olarak*, Orta Doğu, Asya ve Afrika'nın eski sömürgelerinin kendilerinin de birer ulus devlet haline gelmelerinde bir araç olarak milliyetçilik kullanılmıştır (Şen, 2004: 76-77). Görüldüğü üzere milliyetçilik zaman ve koşullara göre değişen farklı durumlara göre çok çeşitli gerekçelere dayandırılabilir. Bazen ulusal birliği sağlamak ve devlet oluşturmak için kullanılırken bazen de bir devlet içindeki farklı unsurların ayrılıp kendi devletlerini kurmaları yönünde harekete geçirici bir güç olabilir.

II. Burjuvazinin Asıl Ürünü Olarak İşçi Sınıfı

Toplumsal ve siyasal sistemlerde, toplumsal yapının ve toplumsal ilişkilerin açıklanmasında, en temelde bütün gündelikliğimizi belirleyici niteliği dolayısıyla önemli bir yer tutan sınıf mefhumu, kendisini ortaya çıkarmak için kullanılan kavramsal setler marifetiyle muhtelif zeminlerde anlamlandırılmıştır. Bu çeşitlilik, toplumsal tabakalaşmanın kategorilerinden biri olarak sınıfın, tartışmasız önemine rağmen, ne olduğu konusundaki soruları netleştirmekten ziyade belirsizliğini arttırmakta bir hayli başarılı olmuştur.⁶ Yine de söz konusu belirsizliğin başat nedeni mefhumun doğasındaki siyasallıktır. Bu belirsizliği bir yere kadar gidermek ancak sınıf mefhumunu ele alırken konumlandığımız yere bağlı olarak kullanacağımız kavramların yol göstericiliği ile mümkündür.

Özellikle Sanayi Devrimi'nin yol açtığı gelişmeler ve bağlantılı olarak sosyal bilimlerde sınıf odaklı tartışmaların artması ile sınıf, modern dönemde görünür olması itibarıyla bizi her yanımdan kuşatan bir olgu haline gelmiştir. Bu noktada araştırmaya kılavuzluk etmesi öngörülen şu sorular akla gelmektedir: Öncelikle, sosyoloji disiplinde sınıf konusuna yönelik ilgi hangi değişim ve dönüşüm ile açıklanabilir? Modern dönem öncesinde sınıflardan bahsedilebilir mi? Bahsedilebilirse, sınıftan ne anlaşılıyordu? Sınıfın görünürlüğünün artması konusunda Sanayi Devrimi neden önemli bir duraktır ve sanayileşme sınıf olgusunda nasıl bir değişime neden olmuştur? Sınıf olgusunu *toplumsal* kılan nedir? Bu

⁶ Marksist ve Webergil çözümleme çerçevelerinin tüm netleştirme iddialarına rağmen.

çerçevede toplumsal sınıftan ne anlaşılmalıdır? Sınıfın nelğini belirlemek açısından sorulacak sorular şimdilik bunlarla sınırlanacaktır. Zira soru sormanın sınırı yoktur.

‘Sınıf’ın Ortaya Çıkışı

Sınıf olgusunun sosyoloji disiplini içindeki tartışmaların odağı haline gelmesi, doğal olarak disiplini de dönüştüren dünya-tarihsel dönüşümlerin eseridir. XVIII. yüzyılda ortaya çıkan ve toplumsal yaşamda birçok köklü değişime yol açmış olan Aydınlanma düşüncesinin doğadan koparttığı insanın karşı karşıya kaldığı aşırı rasyonalizasyon, Batı Avrupa’da yeni siyasal iktisadi aktörlerin ortaya çıkmasına neden olarak bu gelişmeye zemin teşkil eden toplumsal yeniden üretim mekanizmasında yaşanan dönüşüm, bu yüzyılın sonunda yaşanan Fransız Devrimi’nin yarattığı kargaşa ve endüstri toplumunun yıkıcılığı karşısındaki korku, *düzen* sorusunun felsefe içinde yeni bir disipline yol verecek biçimde farklı bir düzeyden sorulmasına sebep olmuştur. Dolayısıyla bu kargaşa ve belirsizlik ortamında *toplumsal* olanaklı kılacak güce, yani ‘düzen’e duyulan ihtiyaç ve bunun nasıl sağlanacağı sorusu sosyolojinin kurucu sorusu olarak belirmiştir. Sosyolojinin kendisine başlangıç noktası seçtiği *düzen* sorusu, Auguste Comte’ta *sosyal düzen*, Max Weber’de *bürokratik düzen*, Emile Durkheim’da *toplumsal dayanışma* kavramlarıyla olgunlaştırılmıştır. Tartışmalar farklı formülasyonlar içerse de hepsinin ortak amacı toplumsal düzenlilikleri açığa çıkaran kurumların işleyişlerini analiz etmektir. İşte *sınıf* da Sanayi Devrimi’yle başlayan dönemde devrimin yol

açtığı dönüşümler ve değişimler ile toplumun analiz edilmesinde başat önem kazanmıştır.

Antik çağlardan başlayarak endüstri toplumuna kadar Avrupa'nın geçirdiği tarihsel değişimi inceleyen ve endüstri toplumu ve sınıf olgusu üzerine odaklanarak sınıf kuramının temelini atan ilk sosyolog Saint Simon'dur (Öngen, 1994: 38). Bununla birlikte sosyoloji çalışmalarında toplumsal formasyonu açıklamada sınıf olgusunun kullanılması, Auguste Comte ve Herbert Spencer'in organizmacı toplum çözümlmelerine karşıt olarak, vurgunun *toplumsal farklılaşmadan işbölümüne* kaydırılması ile olmuştur. Organizmacı yaklaşımın önde gelen temsilcilerinden Comte'a göre sosyoloji onu önceleyen biyolojiye bağımlıdır. Comte, toplumu toplumsal bir sistem olarak tanımlar; sosyoloji ise, toplumsal sistemin çeşitli parçalarının hareketlerinin ve tepkilerinin araştırılmasını inceler. Buna göre toplum da biyolojik organizmalarda olduğu gibi onu oluşturan parçalardan oluşur ve bu parçalara indirgenemez. Yaşayan bir organizma olarak toplum, organizmanın değişmesi gibi sürekli değişmektedir. Comte, biyolojik terimler kullanarak, anatomi ile fizyoloji arasındaki ayrıma benzer biçimde, sosyolojide yapının işlevden, dinamiğin statikten, toplumsal düzenin toplumsal ilerlemeden ayrıldığını ileri sürmüştür. Ona göre bütün canlı varlıklar statik ve dinamik ilişkiler içindedirler. Statiğin içinde "denge", dinamiğin içinde "ilerleme" yasaları bulunur. Benzer şekilde Spencer da evrimci bir model bağlamında toplumu, bir sistem ve bireylerin toplamı olarak görür, yaşayan organizmalar ile sosyal organizmalar arasında benzer gelişim ve değişim süreçleri olduğunu, buna göre toplumun, temel kurumların yapısı ve işlevlerinde meydana gelen değişim ve gelişmelere göre çözümlenebileceğini ileri sürer (Swingewood, 1998: 64-65 ve 75).

Organizmacı evrimcilik yaklaşımını savunanlar toplumsal düzene, uyuma ve denge unsuruna odaklanarak güç, çatışma ve ideolojinin toplumda oynadıkları rolü görmeyip, toplumsal düzenin sorunsuz olduğunu varsayıyorlardı. Buna karşılık, Karl Marx, Emile Durkheim, Max Weber ve Georg Simmel toplumu araştırmanın odak noktasını “*toplumsal farklılaşma*” kavramından “*işbölümü*” kavramına çekerek, sanayi öncesi toplumlardan sanayiye dayanan toplum ve kültürlerle geçişte yaşanan bürokratikleşme, rasyonelleşme, yabancılaşma ile sınıfsal bölünmenin yarattığı uzlaşmazlıkları çözümlenmeye çalışmışlardır (Swingewood, 1998: 207-208).

Sanayi Devrimi ya da kapitalist yeniden üretim tarzının egemen olmasıyla birlikte yaşanan dönüşümlerden bir diğeri de pozitivist yaklaşımın dışında “insan özgürleşmesi” düşüncesiyle, insanın kendi yarattığı tarihsel koşullar ve toplumsal kurumlar üzerinde egemenlik ve denetim kurmasının olanaklılığını ön plana alan bir toplum anlayışının ortaya çıkmasıdır. Sistem yerine özne, düzen yerine toplumsal değişmeyi öne çıkaran bu yeni anlayış ile toplumsal değişimi gerçekleştirecek güçlerin ve yasaların neler olduğu sorgulanmaya başlamıştır. Burada değişme hem bizzat sistemin hem de toplumsal sınıfların sistem içindeki hareketlerini içeren süreç olarak kavranmaktadır. Sosyoloji disiplinde “değişim” olgusu Talcott Parsons gibi yapısalci işlevselciler tarafından ele alınmışsa da yalnızca sistemin kendi içindeki değişimleri açısından incelenmiştir. “Sistem içindeki hareketleri içeren değişim” ise ancak Marksist kuram tarafından “yapısal aynı zamanda dinamik bir toplumsal kategori” olarak sınıfın toplumsal çözümlenmeye dâhil edilmesi ile incelenmeye başlamıştır (Öngen, 1994: 39). Görüldüğü gibi sınıf, toplumsal ve tarihsel değişimlerle toplumsal analizin önemli bir ögesi haline gelirken, sınıfın araştırma nesnesi haline gelmesi de başka gelişmelere yol açmıştır. Toplum araştırmalarına

sınıfın dâhil edilme serüvenine kısaca değinildikten sonra asıl önemli olan mesele olarak, sınıfın ne olduğu, hangi anlamlarda kullanıldığı, geçirdiği değişimler ele alınabilir.

Tarihsel ve Toplumsal Bir Kategori Olarak Sınıf

Modern toplumla birlikte toplumsal düzeni açıklamada odak noktası haline gelen *sınıf* sözcüğü Latince *classis* kelimesinden türemiştir; bu sözcük, Antik Roma Kralı Servius Tullius'un zamanında halkı vergilendirmek için Romalıları servetlerine göre bölen kategorileri tanımlar (*Online Etymology Dictionary*, 2011). Sınıf sözcüğü Fransızca'ya (*classe*) XIV. yüzyılda, İngilizce'ye ise (*class*) XVI. yüzyılda girmiştir. İlk kez, 1656 yılında Thomas Blount adında bir dilbilimcinin hazırladığı İngilizce bir sözlüğe göre sınıf terimi “insanların çeşitli hiyerarşik derecelere göre dağılımını ya da sıralamasını” anlatan bir kavram olarak kullanılmıştır. XVII. ve XVIII. yüzyıl Fransızca'sında terim, *kategori* terimine yakın bir anlamda, toplumsal farklılıkları ayırt etmede kullanılıyordu; fakat dönemin daha net sayılabilecek hiyerarşi bildiren, *sıra* ve *meslek* gibi kavramları arasında ayrıcalıklı bir yere sahip değildi. Aynı durum İngilizce *class* sözcüğü için de geçerli olup bu sözcük hem kişileri hem şeyleri sıralamada kullanılıyor ve toplumsal örgütlenme veya hiyerarşi konusunda özgün bir anlam içermiyordu (Beneton, 1991: 9; Öngen, 1994: 27). 1767 yılında İskoç aydınlanmasının öncülerinden olan Adam Ferguson *sınıf* sözcüğünü ilk kez modern toplumdaki bölünmeyi tanımlamak, aristokrasi ve demokrasi arasındaki ayrımı belirtmek için kullanır. Bu dönemde sınıf sözcüğünün toplumsal gruplaşmayı, insanlar arasındaki hiyerarşiyi, özellikle alt tabakaları niteleyen bir kategori olarak

kullanılmaya başlandığı görülür. Bununla birlikte sınıf, Aydınlanma ile Fransa’da doğal bilimlerde türlerin sınıflandırılmasını belirtmek amacıyla teknik bir terim olarak kullanılmaya da başlamıştır. Aynı dönemde sınıf sözcüğü *Encyclopedie*’de insanların oluşturduğu sosyal grupların sınıflandırılmasını ifade eden bir kavram olarak tanımlanır. Fizyokratların gelir düzeyine ya da çalışma koşullarına göre değil bireylerin zenginliklerin üretimi sürecindeki yeriyle tanımladıkları sınıf ve Aydınlanmacıların ekonomik, teknik bir terim olarak kullandıkları toplumsal işbölümünü anlatan sınıf tanımı, klasik iktisatçıların, toplumsal işbölümü için tabaka ve sıralama terimlerini kullanmaya başlamaları ile değişime uğramıştır (Beneton, 1991: 15; Öngen, 1994: 27-28).

Modern anlamda sınıf kavramının, XVIII. yüzyılda İngiltere’de ve XIX. yüzyılda diğer Avrupa ülkelerinde olmak üzere, ekonomik ayırım ve toplumsal bölünme anlamında kendi özerkliğini bir anlamda da olsa kazanmış olması, toplumsal ilişkileri çözümlemede yeni yollar açmış oldu. Kavramın özellikle bu dönemde ortaya çıkışında rol oynadığı düşünülen, toplumsal yapıyı dönüştüren -zira toplumsal düzenin açıklanmasında sınıfsal yapılara, sınıf oluşumlarına başvurmak *toplum* kurgusunda (*toplumsalın* mahiyetinde) bir dönüşümün varlığına işaret eder- etkenlerin neler olduğu sorulacak olursa cevap Sanayi Devrimi’nin/kapitalist toplumsal formasyonun yarattığı sonuçlarda bulunabilir. Genel bir yorumla bu sonuçlar, makineleşme ile hızla ortaya çıkan iki toplumsal kategori olan burjuvalar ve işçi kitlelerinde tecelli etmiştir. Bu açıdan denilebilir ki modern sınıf kavramına endüstrileşme, makineleşme süreci sonucu toplumsal işbölümünün, üretim tarzının farklılaşması ile ulaşılmıştır (Beneton, 1991: 10-11).

Kapitalist üretim tarzının kemale ermesinde dönüm noktası olan Sanayi Devrimi sınıf oluşumları için de bir dönüm noktasıdır. Bu dönem tarihte ilk kez sınıfları tüm ekonomik yalınlığıyla ortaya çıkarmıştır. Kapitalist topluma kadar ekonomik veçhelerin siyasal, kültürel, hukuksal, idari veçhelerin içine gömülü olduğu sınıflar, kapitalist toplumda bu kez siyasal olanın ekonomik olanın içine gömüldüğü, ekonomik olanın içinde görünmez hale getirildiği saf ekonomik kategoriler olarak belirmişlerdir. Sanayi Devrimi sonucu değişen toplumsal sistem, kelimenin ekonomik anlamında “sınıflaşma”yla birlikte, sınıfı modern sanayinin emek-sermaye çelişkisi ekseninde görünür hale getirmiştir. Bunun sonucu, işçi sınıfı, üretim araçlarına sahip olmadan sadece emeğini kullanarak var olabilen bir sınıf olarak, burjuvazi ise üretim araçlarının mülkiyetine sahip olan sınıf olarak tarih sahnesine çıkmışlardır. Engels’in (1997: 61) *İngiltere’de Emekçi Sınıfın Durumu*’nda ileri sürdüğü gibi sınaî dönüşümün en önemli sonucu proletaryayı yaratmış olmasıdır. Yaşanan bu dönüşüm, toplumbilim çalışmalarında da sınıfın ağırlık merkezi haline gelmesine neden olmuştur. Buna bağlı olarak, tabakalaşma esaslı (Webergil) ve yapısalcı (Marksist) toplum analizlerinin sınıf odaklı olması da Avrupa’da yaşanan sanayileşme süreci nedeniyledir.

Marx’ın öncülüğünü yaptığı yapısal yaklaşım sınıfları daha çok ilişkiler olarak toplumsal-tarihsel bir bakış açısından görürken, Weber’in öncülüğünü yaptığı tabakalaşma kuramı sınıfları gelir, sosyal statü ya da meslek ölçütlerine göre farklılaşan, hiyerarşik yapıdaki katmanlar olarak görür. Yapısal yaklaşıma göre belirli bir sınıf yapısı belirli üretim ilişkilerinden türer. Üretim ilişkileri ise sınıflı toplumlarda, üreticilerce yaratılan artı-ürüne el koymanın mekanizmaları tarafından tanımlanır. Burada artığa el koymak temel bölüşüm ilişkilerini oluşturur; sınıf

farklılıkları ise *eşitsizlik* değil, *sömürü* tarafından ortaya çıkarılır. Artığa el koyma mekanizmasının belirli biçimleri içinde her sınıf kendi diyalektik karşısına bağlı olarak tanımlanabilir. Dolayısıyla işçi sınıfını burjuvaziden, serfi senyörden, köleyi efendiden ayrı tanımlamak mümkün değildir. Tabakalaşma kuramına göre ise, sınıf ve tabakaların yerlerini belirleyen, gelir ve servet düzeyi, statü farklılıkları, siyasi iktidara yakınlık/uzaklıktır. Bu yaklaşıma göre bölüşüm ilişkileri bakımından sınıf farklılıkları, yapısal yaklaşımın tersine *eşitsizlik* sorunu çerçevesinde incelenir (Boratav, 1991: 8). Burada önemli olan, üretim araçlarına sahip olanlar ile üreticiler arasındaki toplumsal ilişkiler değil *üstünlük ve eşitsizliktir*; yapısal bir hiyerarşi içine *meslek, gelir, statüyle* farklılaşmış biçimde yerleşen insanlar arasındaki karşılaştırmadır. Yapısal yaklaşımın, yani Marksist kuramın sınıf çözümlemesi ise üretim araçları sahipleri ile üreticiler arası ilişkiler dâhilinde, toplumsal ve tarihsel süreçleri açıklayan *çelişki ve çatışmaları* odak alır. Marx ve Marksistler tabakalaşma kuramına, eşitsizliğin sadece bir karşılaştırma ölçütü olarak ele alınması noktasında karşı çıkarlar (Wood, 2001: 92).

Sınıf çözümlemelerinde bu iki ana kuramın ağırlığı hissedilse de Marksistler arasında da birtakım farklılıklar baş göstermektedir: Daniel Bell ve Alain Touraine'in üretimi teknik bir işbölümü olarak ele aldıkları *teknokratik* kuram, R. Dahrendorf ve G. Lenski'nin üretimi otorite ilişkileri sistemi olarak ele aldıkları *çatışma* kuramları ve üretimi bir sömürü sistemi olarak ele alan klasik Marksist görüşün sınıf analizleri, vb. (Öngen, 1994: 29).

Toplumsal sınıfları anlama çabası toplumu anlama çabasının başlıca uğraklarından biri olarak çeşitli toplum anlayışlarının oluşmasına neden olmuştur. Söz konusu toplum anlayışları farklı sınıf kavramsallaştırmalarına yol veren

tercihlerce şekillendirilmiş, sınıf zenginlik, yönetim, ırk, meslek ve ekonomi ölçüt alınarak içeriklendirilmiştir. Ancak birçok yaklaşıma rağmen sınıf üzerine düşünmeyi, sınıfı “bizzat gerçeğin içindeki düşünce” olarak nitelemesiyle modern toplumların ekonomik yapısını ve gelişme aşamalarını analiz eden Marx’a borçluyuz (Bottomore, 2002: 517). Bu bakımdan sınıf kavramının toplumsal gerçeği kavramaya dönük bir içeriğinin açığa çıkarılmasında Marx kılavuz kabul edilecektir. Lakin bir şeyi ancak kendisine ayna olabilecek öteki(ler) sayesinde bilmenin mümkün olduğu bilindiğinden Marx’ın sınıf analizini kavramak için Weber’in sınıf analizi ayna vazifesi görecektir.

Weber’in Sınıf Analizi

Sınıf kategorisini *tabakalaşma* bağlamında ele alan sosyolog Max Weber, Avrupa’da feodal dönemi sonuna yaklaştıran kentli manüfaktür sınıfın yükselişini ve üretim araçlarından koparak, toprak beylerine bağılıklarından sıyrılmak için bir umut olarak gördükleri pazarlarda emek güçlerini satmak zorunda kalan “özgür işçi”lerin ortaya çıkışını sınıf çözümlemesine başlangıç noktası olarak alır. Weber bu sürecin bir sonucu olarak görülen mülksüzleşmenin nedenini sadece üretim ilişkilerine bağlamayıp mülksüzleşmeyi *üretim araçlarından yoksunlaşma* olarak değil de *yönetim araçlarından uzaklaşma* olarak görür. Böylelikle Weber güç sahibi olmayı, kullanabilme kapasitesi olarak görmüş olur ki bu onun faydacı çizgisinin gereğidir. Bu nedenle Weber, piyasada olmayı sınıf pozisyonuna sahip olmanın koşulu olarak belirlemiştir.

Weber'in ekonomik ve sosyal düzenleri ayırarak yapmaya çalıştığı sınıf analizinde sınıflar, birden fazla toplumsal konum tarafından belirlenen, hem nesnel hem öznel nitelikteki olgular olarak kabul edilirler. Bu ayırım Weber için gücün ve iktidarın kaynaklarının belirlenmesi bakımından önemlidir. Buradan bireyin sahip *olabilme* gücünün pazarda nasıl bir güç ilişkisi yarattığına, böylelikle oluşan toplumsal ilişkilerin niteliğine bakmaya çalışır. Weber'e göre, sınıfı ortaya çıkaran saiklar pazar içinde somutlaşan ekonomik çıkarlara göre belirlenmektedir. Pazar konumu merkeze alınarak yapılan bu çözümlenmeye göre sınıflar mülkiyet ve toplumsal statü farklılaşmasına dayanan ikili kritere göre belirlenebilirler (Narin, 2006: 79; Öngen, 1994: 82-83). Weber'de sınıfsal konum, verili bir ekonomik rejim içinde, bir bireyin rant ya da gelir elde etmek için mal ve hizmetlerden yararlanma derecesi veya onları kullanma tarzının tipik sonucu olan şanstır. Weber'e göre sınıfın, ekonomik düzenle sınırlı olması ve yaşam boyunca ele geçen fırsatlarla belirlenmesi demek, bir kişinin sınıf durumunun aslında, piyasa durumu olduğunu söylemektir. Kişinin yazgısının piyasadaki şansına göre belirlendiği kabul edildiğinde, sınıf konumu da en nihayetinde 'piyasa konumu' olarak kabul edilmiş olur. Bu durumda piyasa, tüm sınıfları belirleyen öncelikli bir rol oynamaktadır (Narin, 2006: 85, Weber, 1993: 178). Bu bakımdan fayda/kullanım düsturu ile belirlenen sınıf konumlarının inşasında birçok sosyo-kültürel ölçütün esas alınması olanaklı olacaktır. Bu çevrede Weber kapitalist sistemde dört toplumsal sınıfın varlığına işaret eder: çalışan işçi sınıfı, küçük burjuvazi, mülksüz beyaz yakalı işçiler olarak teknisyenler, sivil hizmetliler ve mülk ve eğitim ile ayrıcalığa kavuşmuş olanlar (Narin, 2006: 86-87; Özdemir, 2008: 106).

Marx'ın, toplumsal yapı ve ilişkilerin oluşmasını üretim sürecine bağlamasına karşılık Weber, sınıf konumlarının toplumun üyelerini nesnel olarak belirleyen yapılar yerine onların kendileri ile ilgili algı ve yargıları tarafından belirlendiği yönündeki öznelci yorumuyla Marx'tan keskin biçimde ayrılır.

Marx'ın Sınıf Analizi

Marx'ın sınıf ilişkilerinin temelini oluşturduğunu düşündüğü toplumsal farklılaşma ve eşitsizlikçi ilişkiler (Öngen, 1994: 45) bugün yaşamımızın bütün alanlarını kuşatmış durumdadır. Toplum, kuşaktan kuşağa durmadan yeniden üretilen zenginliğin eşitsiz dağılımına dayanmaktadır. Bu durumda sınıfı, en önemli toplumsal kategori olarak düşünmek yanlış olmayacaktır. Gündelik yaşamın içinde ırksal ve dinsel baskıların zaman zaman sınıf egemenliğinin yarattığı sorunlardan daha büyük engellemeler yarattığını görsek de toplumları evrensel olarak tanımlayan ilkenin ekonomi politik manada sınıf ilişkileri olduğu kabul edilmelidir. Aynı zamanda yaş, meslek, cinsiyet, etnik köken her ne kadar kişinin kimliğini, tutumunu belirlese de bu etkenler kişilerin toplumsal profillerini belirleme de sınıfın temsil ettiği maddi gerçeklik kadar etkili değildir. Nitekim endüstrileşme ile kendini daha yoğun bir biçimde gösteren eşitsizlik sınıf ilişkilerinden kaynaklanmaktadır.

Eşitsizlik, en somut şekilde sınıf ilişkilerinde tecelli ediyor olsa da sınıflı toplum mefhumundan ancak son birkaç yüzyıldan beri bahsedilmektedir. Ortaçağ'da bir sınıfın içine değil, bir asilzade, bir din adamı ya da bir köylü olarak bir tabakanın içine doğulur, bunun dışına çıkılamazdı (Öngen, 1994: 32 ve 33; Worsley, 2007:

132). Bu tür kastların ortadan kalkması modern toplumun sınıf karşıtlıklarını ortadan kaldırdığı anlamına gelmez, bu açık. Aksine sınıf, feodal toplumun yıkıntıları üzerine kurulan burjuva toplumu içinde yeni bir anlam kazanmıştır. Modern toplumla birlikte eski sınıflar, tabakalaşma sistemleri yerlerini yeni sınıflara, yeni sömürü koşullarına ve toplumsal savaşım biçimlerine bırakmışlardır. *Komünist Manifesto*'da (Marx ve Engels, 1994: 42) ifade edildiği gibi ilkel komünal evreden sonra her dönemde sınıfların niteliği değişse de toplumların tarihi, sınıflar arasındaki mücadelenin tarihi olagelmıştır (Marx ve Engels, 1994: 42):

Özgür insan ve köle, patrisyen ve pleb, senyör ve serf, lonca ustası ve lonca emekçisi, tek sözcükle, ezen ve ezilen, sürekli bir çatışma halinde bazen gizli, bazen açıkça, her seferinde ya toplumun devrimci bir biçim değiştirmesiyle ya da çatışan sınıfların birlikte çöküşüyle sonuçlanan kesintisiz bir savaşım yürümüştür.

Toplumların tarihinin sınıf karşıtlıklarının farklı çağlarda almış olduğu başka başka biçimlerinden ibaret olduğu (Marx ve Engels, 1994: 65) kabulü ile modern çağda bu karşıtlık iki başat sınıf olan burjuvazi ve proletaryada vücut bulduğu tespit edilmektedir. Burjuvazi ile kastedilen, üretim araçlarının sahipleri, ücretli emekçiyi çalıştıran modern kapitalist sınıf iken, proletarya ile hiçbir üretim aracına sahip olmamaları nedeniyle hayatlarını sürdürebilmek için emeklerini satmak zorunda olan modern ücretli emekçi sınıfı anlaşılmaktadır (Engels, 1994: 42, Dipnot a). Formel olarak bu denli açıklıkla tarif edilmiş olsa da kavramın Marx ve Engels tarafından hangi tarihsel bağlam içerisinde bu anlamda kullanıldığını tespit etmek gerekmektedir.

Sınıf sözcüğü ortaya çıktığında devrimci terminoloji içinde etkili bir yeri olduğundan bahsedilemese de Fransız Devrimi'nin halk sınıfı, yoksul sınıf, işçi sınıfı gibi ayrımlarla sınıf sözcüğüne zenginlik kattığını -ayrımların kullanım alanlarının darlığına ve belirsizliğine rağmen- söyleyebiliriz. Belirsizliğin hüküm sürdüğü döneme XIX. yüzyılı da dâhil edebiliriz; çalışan sınıflar, zengin ve yoksul sınıflar, alt ve üst sınıflar, aydınlanmış sınıflar, işçi sınıfı olmak üzere ayrımların çeşitlenmesine rağmen. 1848 yılında Fransa'da yaşanan sınıf savaşmaları sırasında bile bu belirsizlik devam etmiştir. Ayrıca bu dönemde sınıf, sıra, meslek birliği, katman gibi sözcüklerin ayırt edilmesi konusunda da bir netlikten bahsedilemez (Beneton, 1991: 12-13). 1870'lerde sözcük iki bakış açısından yorumlanıyordu. Muhafazakârlar, üst, eğitilmiş, alt sınıflar için ve çoğul anlamda kullanırken sınıfı, sosyalistler burjuva sınıfı ve emekçiler sınıfından söz etmekteydiler. Yani XIX. yüzyılda "sınıf" kavramı terimsel netliğe sahip değildir. Bununla birlikte bu yüzyılın ikinci yarısından itibaren kendini kabul ettiren sınıf tanımı sosyalistlerin ekonomik ayrımların derinleştirdiği toplumsal bölünmeye işaret eden modern sınıf tanımıdır. Yukarıda da değinildiği gibi 1870'lerde sınıf, artık iktisadi terimlerle tanımlanır olmuştur. Marx'ın etkisiyle de sınıf terimi toplumsal mücadelenin, yani politik mücadelenin önemli bir bileşeni olacaktır (Beneton, 1991: 13-14).

Marx ve Engels'in erken dönem çalışmalarından beri modern işçi sınıfını tanımlayan ve Marksist kapitalizm çözümlemelerinde başat bir rol verilen *proletarya*, yaşayabilmek için sahip olduğu tek şey olarak emek gücünü satmak zorunda olan mülksüz, sadece sanayi işçilerini değil, tarım işçilerini, beyaz yakalı ücretlileri, hizmet sektörü işçilerini ve hatta işsizleri de kapsamaktadır. XIX. ve XX. yüzyıllarda işçi sınıfı terimi çoğunlukla sanayide çalışan ücretli emekçiler kesimi için

kullanıldığından proletarya terimi daha kapsayıcı bir nitelik taşımaktadır. Proletarya terimi Latince proletarius kelimesinden kaynaklanır: Roma’da, soylu patrisyenler ile sonradan zenginleşen pleblerin altında yer alan mülksüz sınıfın (erkek) mensupları. Kelime *proles* (döl, soy, sop, zürriyet) kökünden türetilmiştir. Köleliğin yaygınlaşmasıyla, gün geçtikçe yoksullaşan, tek görevleri devlete çocuk yetiştirmek olan bu sınıf, bazı zamanlar devletin yaptığı ekmek yardımları ve eğlenceli gösterilerle yatıştırılmış, bazı zamanlar da patrisyenler ve plebler arasındaki siyasal mücadelelerde kullanılmışlardır. Marx ve Engels işçi sınıfı ve proletarya terimlerini aynı anlamlara gelecek şekilde kullanmışlarsa da proletaryanın, siyasal hareketlere gönderme yapan bir anlama sahip olması nedeniyle terim, literatürde pek fazla yaygınlaşmamıştır. Buna karşılık *işçi sınıfı* teriminin benimsenmesinde İngiltere’de ortaya çıkan sanayi kapitalizminin emekçiler üzerinde eşi görülmemiş ağır çalışma koşullarına gönderme yapıyor olması etkilidir (Geniş, 2008: 941-942).

Marx’ta sınıf ve sınıf mücadelesi kategorileri, toplumların tarihsel hareketlerinin açıklanmasında kullanılan toplumsal kategorilerin eksenleri olarak önem arz etmektedirler. Nitekim Marx toplum çözümlemesinde sınıfı odak noktası seçmiştir. Bu analiz çerçevesinin önemli yanı, sınıfın üretim araçlarıyla girilen ilişki sonucu ortaya çıktığını tekrarlamak değildir. Kritik nokta, sınıfsal yapıların tabakalaştırdığı bir toplum içinde, bu durumun tarihsel süreçler ve toplumsal ilişkileri hangi açılardan etkilediğini açığa çıkarmaktadır. Böyle bir yaklaşım çerçevesinde sınıf üzerine düşünme edimi, nesnel sınıf yapılarının toplumsal gerçekliği ne yönde etkilediğinin ortaya çıkarılmasına odaklanacaktır (Wood, 2001: 96 ve 97). Buna göre Marx’ın, sınıf sorununu felsefi sosyolojik, tarihsel ve politik yönleriyle ele alıp sınıfların varlığı ile üretim ilişkileri arasındaki nedensellik bağını ortaya koyarak

tarih kuramına hayati bir katkı sağlamış olduğunu söyleyebiliriz (Öngen, 2002: 14). Bu açıdan Marx'a göre toplumsal sınıflar üzerinde belirleyici rol oynayan etken, kapitalist üretim sisteminin özünü oluşturan toplumsal artığa el koyma ilişkisidir.

Toplumsal sınıf oluşumlarının temelini, artığa el koyma ilişkileri hazırlar (Scase, 2000: 15). Feodal dönemin toplumsal artığı olan serfin ürettiği *arti-ürüne* toprak beyi, ya üründen pay alarak ya da belli dönemlerde toprağını işlettirerek el koyuyorken, kapitalist toplumda biçim değiştirerek *arti-değer* olan artı-ürün, üretim araçlarına sahip olan burjuvazi, işçi sınıfının artı-emeğine, yani artı-değere el koymaya başlamıştır; bir farkla, feodal dönemde görünür olan bu sömürü ilişkisi kapitalist toplumda açık değildir. Zira artı-değere el koyulması süreci, meta olan emek gücü ile sermaye arasındaki bir mübadele, eşdeğerlerin değiştiği bir sözleşme görünümüyle, üretim süreci içine gizlenmiştir (Narin, 2006: 71).

Marx'ın toplum analizinin bir eleştirisi niteliğindeki Weber'in toplum analizi, mülkiyet ve üretici sınıflar arasındaki ayırmadan doğan toplumsal hareketliliğe öncelik verirken, Marx bireylerin toplumsal sınıf kökenine ve yeniden-üretime öncelik verir (Durand, 2000: 118). Marx'ın toplum analizinin önemli bir bölümü tam da bu karşılığı temellendirmek üzeredir. Buna göre, Marksist sınıf teorisi, insanların içinde yaşadıkları toplumu kurmaları, yeniden kurmaları sürecini anlamaya çalışmanın bir sonucudur. Bu durumda tarihsel ve toplumsal değişim, üretici güçlerin gelişmesine, maddi üretim araçlarına ve üretim araçlarını toplumsal gereksinimler için harekete geçiren emek-gücüne bağlıdır. Bireyin sınıfsal konumu ise üretim ilişkileri içindeki yerine göre belirlenir. Bu bakımdan Marksist analiz çerçevesinde toplumsal ve tarihsel bir kategori olarak sınıf şu şekilde tanımlanmaktadır:

Sınıf (özünde bir ilişki olarak) sömürü olgusunun, sömürünün toplumsal bir yapıda somutlaşmış halinin kolektif ifadesidir. Ben sömürü sözcüğünden başkalarının emeğinin ürününün bir parçasına el koymayı anlıyorum (...)

Bir sınıf (belirli bir sınıf), öncelikle üretim koşulları (yani üretim araçları ve emek) ve diğer sınıflarla (asıl olarak mülkiyet ya da denetimin derecesi temelinde) girdikleri ilişkiyle tanımlanan, bütün toplumsal üretim sistemi içindeki konumlarıyla belirlenen bir grup insandır (Geoffrey de Ste Croix'dan aktaran Callinicos, 1994: 12).

Alman İdeolojisi'nde Marx ve Engels (1999: 40), sınıfların ancak birbirleriyle girdikleri ilişkiler bağlamında tanımlanabileceğini ileri sürerler. Öyle ki sınıf ilişkilerinin nesnel yapısı sınıfların maddi zeminini oluşturur. Nitekim bir şeyi en yalın maddi gerçekliği içinde eylem halinde bilebiliriz. *Alman İdeolojisi*'nde “insanın varlığının, onun gerçek yaşam süreçleri”ne bağlanması gibi, bir sınıfın varlığı da ancak tabii olduğu maddi ilişkiler tarafından görünür kılınır (Marx ve Engels, 1999: 45). Bu ilişkiler ise sanayileşmenin yarattığı üretim süreci içinde vücuda gelmektedir: makineleşmenin neden olduğu fabrika üretiminin sınıf ilişkilerini dönüştürmesi (Scase, 2000: 20). Özetle modern sanayinin yarattığı sınıflar da ancak üretim ilişkileri içindeki konumlarına göre bilinebilirler.

Peki, sınıfları belirleyen üretim ilişkilerinin mahiyetini belirleyen nedir? Marx'a göre üretim ilişkilerinin mahiyeti üretim araçlarının dağılımı tarafından belirlenir. Buna göre sınıf ayrımlarının temelinde üretim araçlarının insanlar arasında dağılıma biçimleri bulunmaktadır. Üretim araçlarının insanlar arasında dağılım biçimlerini belirleyen faktörler sınıf ilişkilerinin nesnel belirleyicileridir. Bunlar genel olarak toplumların politik, idari, hukuksal, kültürel örgütlenmeleri, bütün bunlara bağlı olarak zenginliğin dağılım biçimleri olarak tespit edilebilir. Kısacası,

üretim araçlarının belirlediği sınıfsal ilişkiler, bireyin kendisinin ya da başkalarının öznel tutumlarından bağımsız olarak, üretim ilişkilerinin nesnelligince şekillendirilir.

Toplumsal yapılar bireylerin yaşam süreçlerinin sonucudurlar. Toplumsal yapılar dâhilinde ortaya çıkan düşünceler ve bilincin üretimi ise insanların maddi ilişkilerine bağlıdır (Marx ve Engels, 1999: 44). Maddi ilişkileri tarih boyunca üretim ve mübadele biçimleri belirlemişlerdir. Marx ve Engels (1999: 10), *Alman İdeolojisi*'nde, toplumu açıklama ilkesi olarak Alman felsefi hümanizminin soyut insanı yerine, toplumsal ilişkileri ve bu ilişkilerin maddi temellerini işaret etmişlerdir. Bu bağlamda insanın özünü, robinsonvari doğal ve yalıtık bir birey varlığı yerine, kendi gerçekliği içinde, toplumsal ilişkilerin tümü oluşturur. Daha açık bir ifadeyle toplumsal ilişki şöyle tarif edilmektedir:

Bir üretici güçler toplamı, tarihsel olarak yaratılmış ve her kuşağa kendinden önce gelen kuşak tarafından aktarılmış, bireylerin doğa ile ve kendi aralarındaki bir ilişki, bir yandan yeni kuşak tarafından gerçekten değiştirilen ama öte yandan da yeni kuşağa kendi yaşam koşullarını emreden ve ona belirli bir gelişme, özgül bir nitelik veren bir üretici güçler, sermayeler ve koşullar kitlesi (Marx, ve Engels, 1999: 14-15).

'Toplumsal ilişki' kavramı, Marksist sınıf çözümlemesini sosyo-ekonomik tabakalaşma çözümlerinden farklılaştıran 'ilişkiselliğe' temel oluşturur. Bu bağlamda toplumsal üretim ilişkileri, hâkim üretim tarzının yol açtığı ve kendini yeniden üretmesini sağlayan toplumsal ilişkiler bütününe teşkil eder (Geniş, 2008: 943). Dolayısıyla modern toplumla birlikte ortaya çıkan toplumsal "tabakalaşma"ları feodal dönemin tabakalaşma biçimlerinden ayırt eden üretim ve mübadele ilişkilerine

dayanan “yeni toplumsal üretim ilişkileri”dir; yeni sömürü koşulları, yeni savaşım biçimleri, yeni sınıflar.

Sanayileşme ücretli emek-sermaye çelişkisinin mekânı fabrikayı ortaya çıkararak özgür emek-burjuvazi ilişkisini toplumsal yeniden üretimin başat ilişkisi olarak bütün yalınlığıyla açığa çıkarmıştır. Sanayileşmenin sınıflar arasındaki çizgiyi keskinleştirmesine somut bir örnek vermek gerekirse, Fransa’da 1830 sonrası burjuvazinin lehinde yürütülen gümrük politikalarını gösterebiliriz. Bu durum, mali burjuvazi ve sanayi burjuvazisi ile proletarya arasındaki emek-sermaye çelişkisinin keskin bir biçimde ortaya çıkmasına neden olmuştur (Abendroth, 1992: 21). Nihai olarak, sanayileşmenin en önemli sonucu, toplumu makinelere sahip olanlar ve olmayanlar, diğer bir deyişle üretim araçlarına sahip olanlar ile emeğini satarak yaşayanlar olarak iki büyük kutba ayırmış olmasıdır (Marx ve Engels, 1994: 43).

Sanayileşmenin sınıf oluşumları için önemi, sanayileşmeden önceki dönemlerin küçük köylülüğünün neden bir sınıf oluşturmadığı sorusuna verilen yanıtla netleştirilebilir. Bu sorunun yanıtı Marx’ın *18 Brumaire*’inde açıkça bulunabilir:

Küçük köylüler, üyelerinin hepsi aynı koşullar içinde yaşayan ama birbirleriyle gerçek ilişkilerle birleşmemiş bulunan muazzam bir kitle meydana getirir. Onların üretim tarzları, onları, karşılıklı ilişkiler kurmaya götüreceği yerde birbirinden ayırır (...) Küçük bir tarlanın işletilmesi, hiçbir işbölümüne, hiçbir bilimsel yöntem kullanılmasına elvermez, bu bakımdan da, hiçbir gelişim çeşitliliğine, hiçbir yetenek değişikliğine, toplumsal ilişkilerde hiçbir zenginliğe elverişli değildir. Köylü ailelerin her biri, hemen hemen tamamıyla kendi kendisine yeter, tükettiğinin en büyük bölümünü doğrudan kendisi üretir,

böylece geçim araçlarını, toplum ile bir değişimden daha çok doğa ile değişim yoluyla sağlar. Tarla, köylü ve ailesi; onun yanında bir başka tarla, bir başka köylü ve bir başka aile. Bu ailelerin belirli bir sayısı bir köy oluşturur ve belirli bir sayıda köy de bir yönetim birimi oluşturur. Böylece, Fransız ulusunun büyük kitlesi, aynı cinsten büyüklerin basit bir toplamı ile hemen hemen patates dolu bir çuvalın bir çuval patates meydana getirmesi gibi, aynı biçimden oluşmuştur. Milyonlarca köylü ailesi, onları birbirinden ayıran ve onların yaşayış tarzlarını, onların çıkarlarını, karşı karşıya getiren ekonomik koşullar içinde yaşadıkları ölçüde, bir sınıf oluştururlar. Ama küçük köylüler arasında ancak yerel, yani yaşadıkları yerden ileri gelen bir bağ olduğu ve onların çıkarlarının benzeşmesi onlar arasında hiçbir ortaklık, hiçbir ulusal bağ, hiçbir siyasal örgütlenme yaratmadığı ölçüde de bir sınıf meydana getirmezler (Marx, 2002: 122-123).

Marx'ın yukarıda da ifade etmiş olduğu gibi, sınıfın içinde vücut bulduğu toplumsal ilişkiler siyasal olanı içerir ve sınıfın sahip olduğu siyasal karakter *ekonomik özne* konumundan *toplumsal özne* konumuna geçişiyle mümkün olur. Marx'ın kavramlarıyla dile getirecek olursak sınıfın siyasal özne karakterini taşıması “kendinde sınıf” konumundan “kendisi için sınıf” konumuna geçişiyle gerçekleşecektir.

Nesnel Sınıf Konumundan Siyasal Sınıfa Geçişte Zorunlu Bir Uğrak: Bilinç

Marksist sınıf analizinde, sınıf üyeleri sınıf bilinci sayesinde nesnel sınıf konumlarının farkında olurlar. Sınıfın üretim ilişkileri içindeki somut yeri kendinde sınıf olarak onun nesnel konumunu oluştururken, bir sınıf olarak kendisini kültürel

ve siyasal açılardan diğer sınıflardan ayrıştırılabildiği anda sınıf bilincine sahip siyasal bir karaktere dönüşür. Marx'a göre sınıf bilinci ilk kez, Fransız Devrimi öncesinde din adamları ve soylu sınıflar dışında kalan -burjuvalar, köylüler, zanaatçılar-sınıfların, *tiers état*'nin, *ancien régime*'in hâkim sınıflarına karşı yürüttükleri siyasal mücadele ile ortaya çıkmıştır (Bottomore, 2002: 520). Bu açıdan sınıf bilinci, ancak Sanayi Devrimi'nin ürünü olan işçi sınıfının *kendisi için* yürüteceği mücadele bağlamında bir anlam ifade edebilir ki bu durumda mücadele ve sınıf bilinci birbirlerini tamamlayıcı niteliktedirler. Marx'ın (1999: 184) *Felsefenin Sefaleti*'nde ifade ettiği üzere sınıf, bir *yığın* olma niteliğinden ancak mücadele içinde, siyasal bir varlık göstererek sıyrılabilir ve artık savunduğu çıkarlar, sınıfın çıkarları olur.

Marx'ın mücadele içinde gerçekleşeceğini düşündüğü sınıf bilincinin nasıl oluşacağı konusu Marksistler arasında çeşitli tartışmalara, hatta sınıfın ne olduğu, nasıl tanımlanacağı noktasında yeni yaklaşımlara neden olmuştur. Bunlardan birisi Marx'ın, sınıfın üretim ilişkilerince belirlendiğini belirten yapısal sınıf tanımına önemli bir itirazda bulunduğu düşünülen E. P. Thompson'a aittir. Thompson yapısal sınıf tanımını reddederek, sınıfı, üretim ilişkileri yerine *sınıf bilinci* ve *kültüre* referansla tanımlar. Perry Anderson ve G. A. Cohen, nesnel ve yapısal belirlenimleri fazlaca göz ardı ettiğini düşündükleri Thompson'ın ancak sınıf bilincinin olduğu yerde sınıftan bahsedilebileceğini savunduğunu öne sürerler (Wood, 2001: 94). Ancak bu bakış açısı büyük eksiklikler içerir. Thompson'ın sınıf bilinci ve kültüre dair söylediklerinden sınıfların, sınıf bilincinden önce var olmadıkları yorumuna ulaşamaz. Zira Thompson, "sınıfların, belirleyici üretim ilişkileri içinde olan, bunun sonucunda ortak bir deneyimi paylaşan insanlar, ortak çıkarlarının farkına vardıkları ve 'sınıfsal biçimlerde' düşünmeye ve değer atfetmeye başladıkları için ortaya

çıktıklarını ya da ‘vuku bulduklarını’” iddia ederken (Wood, 2001: 98) Marx’ın *Felsefenin Sefaleti*’nde yer alan “Savaşım içinde, bu yığın birleşir ve kendisini kendisi için bir sınıf olarak oluşturur” ifadesine hiç de ters düşmemektedir.

Sınıf bilincinin oluşturulmasının yolları konusunda tartışmalar muhtelifdir. Örneğin V. I. Lenin ve K. Kautsky’nin düşüncesi sınıf bilincinin ancak dışarıdan bir müdahale ile oluşturulabileceği yönündedir. Özellikle Lenin işçi sınıfının kendiliğinden, sermaye karşısında sendikal çıkarlarının farkına varabileceğini, ancak sınıf bilincinin üretim sürecinin dışında yer aldıkları için sınıf ilişkilerini bütünsel bir perspektiften göreceklere inandığı *aydınlar* tarafından, *bir parti* içinde oluşturulabileceğini ifade etmiştir. Rosa Luxemburg sınıf bilincinin oluşumunda olumlu veya olumsuz sonuçları olsa dahi sınıf mücadelesi deneyimine önem vermiştir. Proletaryanın aydınlar tarafından sahiplenilmesine ise sınıfın mücadele yeteneğini zayıflatıp, pasifliğe yol açabileceği için karşı çıkmıştır (Bottomore, 2002: 521).

Tarihte yaşanmış sınıf mücadelelerine baktığımız zaman sınıfın kendisi için var olabilmesinin, kazanmış olsalar da olmasalar da içinde yer aldıkları siyasal mücadeleler ile sağlandığını görmekteyiz. Nitekim insan eylemedikçe ne kendisinin ne de çevresinde olup bitenlerin farkına varabilir. Örneğin işçilerin, 1833 Fabrika Yasası sonucu İngiliz Parlamentosu’ndan ekonomik istemlerine yönelik haklar kazanmalarına karşın demokratik oy hakkını elde etmedikçe durumlarında sürekli bir ilerlemenin olamayacağı (Abendroth, 1992: 18) içinde oldukları mücadeleler sonucunda fark edilmiştir.

Buraya kadar sınıf kavramının tarih içinde ifade buluş şekilleri ve bu kategorinin toplumsal yapılar üzerindeki belirleyiciliğine dair farklı analiz çerçeveleri sunulmaya çalışıldı. Bundan sonra sanayileşme sonucu oluşan eşitsiz sınıf ilişkilerinin taraflarından biri ve toplumların yazgısını değiştirecek, dönüştürecek güçte olan “burjuvazi ve modern sanayinin asıl ürünü” (Marx ve Engels, 1994: 54) olan *işçi sınıfına*, onun tarihine bakılacaktır.

Makineler ve İşçiler

Ahlakın ve doğanın, yaşın ve cinsiyetin, gecenin ve gündüzün bütün sınırları yıkıldı.

K. Marx, *Kapital I*

Pulluğu tarlaya götürdüler
tarlayı eve getirdiler
bitmeyen bir değiş tokuş başlamıştı
eşyanın anlamını belirleyen.

Yannis Ritsos, *Alışkanlıklar Da Değişir*

İşçi sınıfının tarihi, tüm sivil toplumu değiştiren bir devrimin toprağı olan 1760 yılında İngiltere’de, buhar motorunun ve pamuk işleme makinelerinin icadı ile başlar (Engels, 1997: 45). Modern işçi sınıfının dünyada görülmeye başlaması ise XVIII. yüzyılın ikinci yarısının ikinci on yılının başlangıcında olmuştur. Makine ilk

olarak pamuk endüstrisine girmiş olduğuna göre makinenin ilk ürününün pamuk sanayi işçisi olduğu da söylenebilir (Kuczyinski, 1994: 112).

Sanayi proletaryasının dört başı mamur bir biçimde ortaya çıktığı İngiltere’de Engels işçi sınıfının makinenin, dolayısıyla burjuvanın vazgeçilmez ürünü olarak nasıl ortaya çıktığını öncesiyle anlatmaktadır. Makinelerin ortaya çıkmasından önce hammaddeyi evinde dokuyan, evinde işleyen işçiden söz ediliyordu. Bu dokumacı aileler kentlere komşu olan kırsal alanlarda, aldıkları ücretlerle oldukça iyi yaşayıp istedikleri zaman ekip biçecekleri kadar toprak kiralayabiliyor, bununla birlikte dokuma işini de istedikleri zaman yapıyorlardı. Yaşadıkları topraklarda kendilerinin çıkarı olan bu aileler proleter değillerdi ve o zamanki İngiliz işçiden bir basamak yukarıda, moral ve entelektüel bakımdan, küçük topraklarıyla bağlantı içinde oldukları *yeoman*lerden -küçük toprak sahipleri- sayılacaklardı, ta ki makineler onları işlerinden edip kentte iş aramak zorunda kalıncaya kadar (Engels, 1997: 46 ve 47).

Sanayi Devrimi’nden önce ilk büyük işçi kategorisini tarım işçileri, gündelikçiler gibi kırdaki çalışan işçiler meydana getiriyordu. Kırdaki çalışan işçiler, yaşamalarına yetecek -bazen yetmeyebilirdi de-, ancak karınlarını doyurabilecek kadar toprağa sahip, bununla birlikte bu durumu değiştirme düşüncesine sahip olmayan, olsa bile feodal bağlar nedeniyle toprağı terk edemeyen, yer değiştirme hakları sınırlı, çocuklarının bile malikâne geleneğine göre lordun izni ile evlenmeye hak kazandığı bir düzen içinde yaşıyorlardı. Bunun yanında çiftliklerde çalışan uşak ve hizmetçilerin ne toprakları ne de aletleri vardı. Hali vakti yerinde köylüler, tarım işçileri, halkın orta tabakası zanaatçılar, dükkâncılar, dokumacılar, geçimlerini dilenci, hırsız, kiralık asker olarak sağlamaya çalışanlara kadar bütün işçiler, bu

dönemde birbirinden farklı sosyal tabakaları meydana getiriyorlardı. Bu durumda, Sanayi Devrimi'nden önce işçi adı verilen bütün sosyal grup ve tabakaların oldukça heterojen bir nitelik arz ettiği açıkça görülmektedir (Kuczyinski, 1994: 23 ve 24).

Sanayi Devrimi'nden önce, makinenin ilk kullanıldığı yer olan İngiltere'de bile geniş bir işçi sınıfindan bahsedilemez. Sanayi Devrimi'nden önceki işçiler, küçük de olsa bir parça toprağı olan tarım işçileri ya da kalfalar en azından üretim araçlarının bir kısmına sahiptiler; ya da maden ocağı işçileri ile gündelikçi tarım işçileri gibi kollarından başka bir sermayeleri yoktu. Ancak bu kişiler toplum tarafından tanımlanmak için de olsa bir bütün oluşturuyorlardı. Bunlara o zamanlar "yoksullar" ya da "yoksul sınıflar" anlamına gelen kolektif bir ad olan "*die Armen paupers*" deniliyordu. Bu aşağı, yoksul tabaka, zanaatçı ustaların altında, köylünün altında, Roma'nın *Plebeienleri* gibi bir *ordo plebeius*, bir sosyal gövde meydana getiriyorlardı. Şehirlerde kurulan ilk fabrikaların işçileri de bu aşağı tabakadan çıkıyordu. Aşağı tabakadan görülseler de toplumsal yapıdaki önemleri fark edilmiş bu halk kesimi, toplumun yok olması için gayret gösterdiği aşağı bir tabakası değildi. Zira bu insanlar zenginler için her zaman gerekli olmuştur (Kuczyinski, 1994: 25 ve 26).

Pazarın büyümesi, sermaye birikimi, sınıfların toplumsal durumlarındaki değişme, çok sayıda insanın gelir kaynaklarından yoksun bırakılması gibi tarihsel ön koşullarla manüfaktürün gelişmesinin el emeğinin hızını yetersiz bırakması karşısında makineye olan ihtiyaç da artmıştır. İlk makine olan *Jenny*'nin⁷ icadı,

⁷ Dokumacı James Hargreaves'in 1764'te bulduğu, daha sonra icat edilecek olan masuranın başlangıcı, *Jenny* adındaki eğirme, çıkırık makinesi, elle hareket ettiriliyordu. Çıkrıktaki bir iğ yerine bu çıkırık on altı ya da on sekiz iğ taşıyordu ve tek işçi hepsini çalıştırmaya yetiyordu (Engels, 1997: 48).

sanayi ve tarım proletaryasını ortaya çıkarmıştır. Dolayısıyla manüfaktür ve tarımsal sanayiye birbirinden ayıran da makinenin icadı olmuştur (Engels, 1997: 48 ve 49; Marx, 1999: 138). *Jenny*'nin icadıyla dokumacıların ihtiyacı olan iplik üretiminin artması, iplik üretim maliyetinin düşmesine ve dokuma ürünlerine talebin artmasına; bu durumda da daha çok dokumacıya ihtiyaç duyulması, dokumacı ücretlerinin artmasına neden olmuştur. Sonuç olarak dokuma tezgâhlarından fazla para kazanmaları, dokumacıların sahip olduğu küçük topraklarını terk etmelerine ve kırsal yaşamla bağlarını tamamen koparmalarına yol açmıştır (Engels, 1997: 49). Basit bir pratik sonuç gibi görülebilecek bu durum, kırsal kentlerden kopuşu, Almanya'da tam üç yüzyıl sürmüş ve kırsaldan kente doğru yol alan bu tek yönlü ilişkinin değiştirilmesi bütün bir toplumun değişmesine temel teşkil etmiştir (Marx, 1999: 127).

Makinelerin, su ve buhar güçlerinin sanayiye uygulanması ve işbölümünün kaldıraç rolü ile modern sanayi, manüfaktürü yerinden ederek sanayici orta sınıfı, büyük sanayi ordularını yönetenlere, modern burjuvalara dönüştürmüştür. Böylece büyük ölçekli imalat, insanları zengin kapitalistlere ya da yoksul işçilere dönüştürerek mülkiyeti belli bir sınıfın elinde merkezileştirmiştir (Kuczyinski, 1994:).

Manüfaktür sermayeye bağlı olarak *nüfusu* da merkezileştirmiştir. Bir sınaî işletmenin, makul boyutta bir fabrika olması durumunda, tek yapıda çalıştırılan, yakın mesafelerde oturan, kendilerine has bir köy oluşturan birçok işçiye ihtiyaç duyması. İşçilerin ihtiyaçları için de başka insanlara duyulan gereksinim o yeri gittikçe genişletip, imalatçı kentlerin oluşmasını sağlamıştır. İngiltere'de 1760'tan itibaren manüfaktürdeki ilerleme bütün sanayi dallarına yansımış, makineye, yakıtı

ve malzemeye duyulan ihtiyaç, işçi kitlelerine talebi arttırmıştır. Bunun sonucu olarak işçi kitlelerinin tarımsal yörelerden kentlere gelmeye başlamaları, nüfusun bu yerlerde büyük oranda artmasına neden olmuştur (Engels, 1997: 56 ve 61; Marx ve Engels, 1999: 40). Nüfus artışı, Marx'ın *Alman İdeolojisi*'nde ifade ettiği gibi, üretimin önkoşullarındandır. Üretim daha önceki bölümde bahsedilmiş olduğu gibi Marx'ın sınıf analizinde merkezi konumda olan ilişkiselliği oluşturan çerçeveyi kurar. Bu açıdan yeni sınaî kentler, bir yandan mülkiyetin merkezileştiği, manüfaktürün etkilerinin en açık şekilde görüldüğü, diğer taraftan bununla bağlantı içinde sınıf ilişkilerinin geliştiği yerler olmuşlardır.

Marx'ın ifade ettiği üzere belli sayıda insan topluluğuna ihtiyaç duyan üretim, toplumsal ilişkileri dönüştürücü niteliktedir; üretim tarafından belirlenen bu ilişkilerin toplamı toplumun iktisadi yapısını meydana getirir (Marx ve Engels, 1999: 39-40). Bu bakımdan, modern sanayinin yaratmış olduğu yapı içinde işçinin ne olduğu onun makine ile olan ilişkisi tarafından belirlenir. Ortaçağ şehirlerinde büyüyen pazarlarla başlayıp, makinelerin icadı ile devam eden süreç, fabrikalarda çalışmak zorunda kalan feodal dönemin köylüsünde, lorda bağımlılıktan, borçlarından kurtulma umudu yaratmış olsa da köylü, yeni bir mülkiyet sisteminin göstergesi olan paranın (sermayenin) kölesi "işçi"ye dönüşmüştür. Bu dönüşümde makinelerin kapitalist kullanımının rolü hayatidir.

Makinenin icadının manüfaktür sanayiye tarımsal sanayiden ayırdığından daha önce bahsedilmişti. İlk olarak dokuma ve eğirme işiyle başlayan işbölümü (Engels, 1997: 49) makine ve buharın kullanımıyla sınırları bilinemeyecek boyutlara ulaşmıştır.

Manüfaktürden önceki dönemde, ustalığa yükselme şartlarındaki kolaylık, emeklerini satma konusunda bağımlı olan işçilere, mevcut bağımlılık ilişkilerinden çıkma fırsatları sunuyordu. Ancak lonca yasalarının usta olabilme şartlarını zorlaştırmaları sonucunda ustalar ve kalfalar arasında bile birlik bozuldu. Kalfaların ve çırakların ücret hakları için loncalara karşı kalfa birlikleri kuruldu. Bu birliklerin modern işçi sendikalarının temelini teşkil ettiği de söylenebilir. Bu açıdan usta ve kalfalar arasındaki birliğin bozulmasının nedeni de yine toplumsal işbölümünde aranabilir. Makineleşme ile ortaya çıkan bu yeni gelişme üretim sürecini tamamen dönüştürdü. En önemli etkisi, her bir emekçinin üretimin bir uzantısı, nesnel bir organizma olarak makinenin bir parçası durumuna gelmesiydi. Özellikle sanayileşmenin ilk zamanlarında makinenin kullanılmasında görülen artış sonucunda işgününün uzaması, emeğin yoğunlaşması ile kadın ve çocuk emeği muazzam bir yoğunlukta kullanılmaya başlamıştır. Bu dönemde ücretler ve iş saatleri uğruna çıkan çatışmalar, işçilerin kendileri ile işverenleri arasındaki çıkar farklılıklarını görmelerini sağlayan ilk çatışmalardı. İşçilerin ilk isyanları XVII. yüzyılda dokuma tezgâhlarını tahrip etmeleriyle görülmüştür. Bundan sonra 1758’de ilk mekanik yün biçme makineleri İngiliz işçilerince parçalanmıştır. Özellikle XIX. yüzyılda işçilerin eylemlerinin şiddetlenmesine karşılık 1758 yılında uygulanan, makineleri kıran ve fabrikaları tahrip edenleri idamla cezalandırma yasası yeniden yürürlüğe koyulmuştur (Abendroth, 1992: 10 ve 11). Nitekim modern sanayi ilerledikçe sermaye ve emek arasındaki sınıf karşıtlıklarının artması ile devlet iktidarı toplumsal köleliğin sürekliliğini sağlayan toplumsal bir güç aygıtı niteliğini kazanıyordu (Marx, 2005: 59).

İşçilerin makine ile husumetleri birçok kişiyi işsiz bırakacak olması nedeniyledi. Bununla birlikte işçilerin kendi emek güçlerini kullanmalarının yanında eşlerinin ve çocuklarının emek güçlerini satmak zorunda olmaları ve buna rağmen kötü yaşam şartlarında herhangi bir düzelmeyin gerçekleşmemesi, durumu işçiler için katlanılmaz hale getirmiştir. 1800’lü yıllarda Amerika Birleşik Devletleri’nde “bir pamuk fabrikası için 5 ila 8 çocuklu aile aranıyor” gibi ilanlara rastlamak hiç güç değildi. Ayrıca ailenin çocuklarından biri gün içinde okula gitmek için fabrikadaki işini birkaç saat bırakmak isterse, bütün aile işten atılma tehdidiyle karşı karşıya kalıyordu. İngiltere’de de durum bundan farklı değildir. İngiliz pamuk endüstrisinde çalışanların sadece dörtte birini erişkin erkekler oluşturuyor, geri kalanını kadınlar, kızlar ve on sekiz yaşın altındaki çocuklar oluşturuyordu (Kuczyinski, 1994: 47). Bununla birlikte işçilerin makinelere karşı savaşı kısa zamanda burjuvaziye, yani makinelerin sahiplerine karşı savaşa dönüşecek, işçi sınıfı tarih sahnesine ekonomi politik taleplerle çıkmak suretiyle politik bir hüviyete kavuşacaktır. Fransız Devrimi bu sürecin miladı kabul edilebilir. İşçi sınıfının toplumsal ve ekonomik bağımsızlığını ilk elden sağlamasa da Fransız Devrimi, insan haklarının tanınması ve demokratik ideallerin gerçekleşmesi açısından yol açıcı bir görev üstlenmiştir. Aynı zamanda Fransız Devrimi Avrupa işçi sınıfı hareketinin geleceği açısından insan hakları savaşımında politik demokrasinin ve uluslararası dayanışmanın gerekliliğinin bilincine varılması gibi önemli öncüller yaratmıştır (Abendroth, 1992: 13 ve 14). Nitekim 1789’dan sonra Fransa’nın siyasi ve iktisadi gelişmeleri ile “Paris’te hiçbir devrim, proleter bir niteliğe bürünmeksizin patlak vermemiştir (Engels, 2005: 9). Bu yüzden işçi sınıfının politik karakterinin, dolayısıyla işçi sınıfının tarihsel içeriğinin, işçi

hareketlerinin tarihsel seyrine ilişkin bir izlenime sahip olunmadan anlaşılması, açığa çıkarılması mümkün değildir.

İşçi Sınıfı Hareketlerine Genel Bir Bakış

İşçi sınıfı hareketleri insanların, makineler gibi mekanik nesnelere olarak kullanılmaları, sanayileşme sonucu insani olmayacak kadar ağır çalışma koşullarına mecbur bırakılmaları sonucu metalara dönüştürülmeleri ya da meta gibi muamele görmeleri (Silver, 2009: 247) karşısında çalışma koşullarında ve durumlarında düzeltmelere gidilmesi için gösterilen direniş hareketleridir. Hemen her zaman makinede somutlaşan üretim ilişkilerinin temellendiği burjuva iktidarını doğrudan hedef almasalar da işçi hareketlerinin siyasal muarızları burjuvalar olmuştur. Bu bağlamda bu hareketlerin kitlesel-siyasal bir karaktere bürünmesi işçi dernekleri ve sendikalarla sağlanmıştır.

Sendikaların ilk örneklerini Ortaçağ'da üretimin düzenlenmesi için kurulan lonca birliklerinde görürüz. Sonrasında loncaların ustalığa geçiş şartlarını ağırlaştırmaları nedeniyle kalfaların loncalara karşı oluşturdukları kalfa birlikleri görülür. Bu birlikleri, XIX. yüzyıl işçi hareketlerinden ayıran nokta, işçi hareketlerinde eyleme katılan işçilerin, amaçlarının sömürüye ve kendi emek güçlerinin metalaştırılmasının doğurduğu etkilere karşı mücadele etmekte olmalarıdır.

İngiliz işçileri, zor çalışma şartlarına ve devletin, haklarını savunmak adı altında uyguladığı yasaklara karşı, kalfa birliklerinden sonra ilk kez 1792 yılında

kunduracı Thomas Hardy tarafından kurulan *İletişim Dernekleri*'nde örgütlenmişlerdir. 1800'de sendika kurma hakkını ortadan kaldıran *Uzlaştırma Yasası*'nın sanayi burjuvazisiyle politik iktidar arasındaki çelişkiler sonucunda 1824'te kaldırılması ile daha önce yasa-dışı kabul edilen sendikalar açık mücadele örgütleri halini almışlardır. Ayrıca işçiler açısından sendikalara sahip olmak yaşam standartlarında iyileştirmeler yapabilmek demektir (Abendroth, 1992: 13, 15 ve 16).

Fransa'da 1830 ile 1848 arası dönemde, o çağda ne İngiltere'de ne Almanya'da ne Birleşik Devletler'de görülmeyen ayaklanmalara tanık olunmuştur:

1832 Haziranında ve 1834 Nisanında Parisli işçilerin ayaklanmaları, 1831 ve 1834'te Lyon'da büyük işçi ayaklanması, 1839'da Blanqui taraftarı bir ayaklanma, 1840'ta Lille, Clermont ve Toulouse'da karışıklıklar, 1833 ve 1845'te Paris'li dülgerlerin ve marangozların politik eğilimli büyük grevi, 1833'te Anzin'de Saint-Etienne'de yine madenci grevleri (Kuczyinski, 1994: 150).

Nihayet tarihte ilk kez halkın, proletaryanın önderliğinde mücadeleye girdiği ve büyük bir yenilgiyle sonuçlanan *1848 Haziran Devrimi*. Modern işçi sınıfı hareketi Avrupa'nın her yerine sıçrayan devrimci bir dalgayla doruğa ulaşmıştır. Hareket bağımsız bir düşünce ve eylem çizgisini ancak yavaş yavaş geliştirebilmiştir.

İşçi sınıfının politik eylemi her zaman kooperatifler veya sendikalardaki işçilerin küçük bir kesimince üstlenilmiş ve genellikle aydınlarca yönetilmiştir. İşçiler XVIII. yüzyıl ve öncesinde makine kırma eylemleri gerçekleştirmiş, burjuvazinin kendi amaçlarını hayata geçirmelerinde rol oynamış olsalar da kendileri namına Paris'te toplumsal tarihin dönüm noktalarından biri olan 1830 eylemlerinde kitlesel olarak hareket etmişlerdir. İngiltere, Fransa ve Almanya'da

yaşanan 1848 devrimleri hüsrarla sonuçlanmış olsa da Avrupa işçi sınıfı hareketinde uluslararası dayanışma bilincinin temellerinin atılmış olduğunu görmek işçi sınıfı tarihinde yeni bir dönemin başlayabileceğine dair inancın güçlenmesini sağlamıştır (Abendroth, 1992: 28 ve 29).

1848 yenilgisinin akabinde 1850'den sonra sağlanan refah döneminde işçilerin önemli bir kesiminin maddi koşulları iyileşmiş, işçiler *1833 Fabrika Yasaları*'nın belirlediği on iki saatlik işgünü hakkını elde etmişlerdir. Ekonomik refahın görece olarak arttığı bu düzen, sınıf çelişkilerini gizleme işlevi görmüştür. Örneğin Fransa'da Bonapartistler, işçi sınıfına verdiği refah örgütleri ve politika dışı tüketici kooperatifleri kurma gibi izinlerle sınıf bilincinin ortaya çıkmasını engelleme amacını gütmüşlerdir (Abendroth, 1992: 31 ve 32).

1857 yılında Fransız ve Alman hükümetlerinin karmaşık makinelerin kullanımı için asgari düzeyde de olsa eğitimi şart koşmaları yeni bir ekonomik bunalımın çıkmasına neden olmuştur. Bununla birlikte bu dönem, işçilerin dünyanın birçok yerinde gerçekleştirdiği uluslararası dayanışma gösterilerine ve böylece işçi sınıflarının birlikte hareket etmelerine tanık olmuştur. İşte *I. Enternasyonal* kapitalizmin bu ilk ekonomik bunalımından sonra proletarya ve demokratik hareketin güçlendiğinin bir göstergesi olarak uluslararası bir işçi örgütlenmesinin olabirliği fikri temelinde 28 Eylül 1864'te Londra'da kurulmuştur. Ancak toplumsal devrimin başarıya ulaşabilmesi için her ülkede bir proletarya partisinin kurulması kararının ortaya çıkardığı, devlet korumasındaki toplumsal yasalar uğruna savaşım yanlıları ile parlamentoya herhangi bir katılımı tamamen reddeden anarşist azınlıklarla yaşanan ayrılıklar sonucunda, 1872 Lahey Kongresi'nde, Marx ve Engels'in Bakunin'in Enternayonal'den atılmasını sağlamaları ile

Enternasyonal'in genel merkezi Amerika Birleşik Devletleri'ne taşınmış, *I. Enternasyonal* 1876'da kendini feshetmiştir. Bunu Avrupa'da ulusal işçi sınıfı partilerinin *II. Enternasyonal*'de birleşmeleri ve sendikaların yükselişi izlemiştir (Abendroth, 1992: 33; Cogniot, 1975: 15).

1889'da sekiz saatlik işgününün elde edilmesi amacıyla kurulan *II. Enternasyonal*'in birinci kongresinde de yukarıda bahsedilen ayrılıklar devam etmiştir. *II. Enternasyonal*'in ilk dönemlerinde sanayileşmiş ülkelerde çalışan işçilerin sayılarında artış gözlemlendi. Almanya'da, I. Dünya Savaşı'na kadar yüksek ücret alan işçiler arasında sendikalaşma düzeyi yüksek olan basım evi işçileri, metal işçileri ve madencilerdir. İşçi sınıfının yaşam standardındaki artışı sağlayan yine sosyalist parti ve sendikaların yürüttüğü sınıf savaşıydı. Bununla birlikte sendikaların artan gücü sayesinde çalışma saatleri azaltılmış olsa da sekiz saatlik işgünü hiçbir yerde kabul ettirilememiştir.

Bu dönemin, daha sonra *Enternasyonal*'i de etkileyecek olan önemli bir özelliği endüstrileşmenin yaşanmadığı ya da geri kalmış ülkelerin, kapitalizme eklenmeleri ve ekonomik gelişmenin yaygınlaşmasıdır. Bu durumun yansıması olarak görülebilecek, ülkelerin ulusal kurtuluş ile uluslararası dayanışma arasında yapacakları tercih *Enternasyonal*'i de tehdit eder hale gelmiştir. Nitekim büyük kapitalist devletler kendi emperyalist arzularını gerçekleştirme yolunda işçilere bazı ekonomik ayrıcalıklar sunarak işçilerin kendi burjuva devletlerine bağlılıklarını üstü örtülü bir zorlama yoluyla sağlıyorlardı. Bu dönemde yaşanan yeni sanayileşme dalgası gelişmenin eşitsizliğini ve yayılma hızını arttırarak büyük sanayi ülkelerinin kapitalist devletleri arasındaki politik ve askeri çatışmaların keskin bir hale gelmesine neden olmuştur (Abendroth, 1992: 60, 61 ve 63).

Sendikaların ve sosyalist partilerin yöneticileri ve aydınlarının grevlerin gerçekleşmesine yönelik olumsuz, revizyonizm için olumlu görüşleri, örgütlenme konusunda E. Bernstein'ın oportünist tercihleri ve her savaş ilanına genel ayaklanmayla karşılık verilmesi gerektiğine dair tartışmalar üzerine, *II. Enternasyonal*'in I. Dünya Savaşı'ndan önce, 1907'de gerçekleştirilen Stuttgart Kongresi'nde Rosa Luxemburg, V. I. Lenin ve L. Martov öncülüğünde, herhangi bir savaş durumunda işçi örgütlerinin ve halkın ajite edilerek, hükümetlerinin savaş politikalarına boyun eğmemeleri, savaşın patlak verdiği durumlarda işçi örgütlerinin görevinin savaşı durdurmak ve savaşın yarattığı ekonomik ve politik bunalımdan yararlanarak kapitalist sınıfın yönetimini devirmek olduğu yönünde karar alındı (Cogniot, 1975: 16 ve 18). 1914 Temmuz'unda Avrupa partilerinin, hükümetlerinin politikalarını protesto etmek amacıyla yaptıkları gösterilere ve yayınlanan onca bildiriye rağmen,⁸ insanlık demokrasisi adına *Enternasyonal*'in savaşa karşı protestosuna herkesin bütün gücüyle katılması gerektiğinin ilan edilmesine rağmen (Marx, 2005: 24) Avrupa'nın bütün sosyalist partileri, seferberlik ilan edildiği anda hükümetlerinin çağrısına koşmuşlar, temsilcilerinin emperyalist niteliğini kabul ettikleri savaşı bir anda haklı savaş ve savunma savaşı ilan etmişlerdir (Abendroth, 1992: 78; Cogniot, 1975: 19). Dolayısıyla 1914 yılının Ağustos ayında *II. Enternasyonal* de çökmek zorunda kalmıştır. Böylece Marx'ın 1864 yılında *Uluslararası Emekçiler Derneği*'nin açılışında ifade ettiği düşünceler -her ne kadar doğrulanması arzu edilmese de- I. Dünya Savaşı'nda yaşananlarla kendisini doğrulamıştır:

⁸ Örneğin 22 Temmuz'da Marseillaise'da yayımlanan bildiride savaşın adil ve ulusal olmadığı, aksine hanedanlar savaşı olduğu iddia edilmekteydi.

Eğer emekçi sınıfların kurtuluşu, onların birlik ve kardeşçe yardımlaşmalarını gerektiriyorsa, canice niyetler izleyen bir dış siyaset, birbirlerine karşı ulusal önyargılar diktiği ve korsanlık savaşlarında halkın kanını ve malını saçıp savurduğu sürece, bu sınıflar bu büyük görevin üstesinden nasıl gelebilir? (Marx, 2005: 22).

1917 Şubatı'nda Rus Çarlığı'nın çökmesinden sonra Rusya'da gerçekleşen Ekim Devrimi'nin başta Almanya, Avusturya, Fransa ve İngiltere olmak üzere birçok ülkeyi etkilediğine şahit olunur. Finlandiya'da işçi devrimi ile proletarya iktidarı bir süre devam eder, Japonya'da pirinç isyanları başlar, Habsburg monarşisi yıkılır, Fransa'da madenler, tersaneler, limanlar sarsılır (Cogniot, 1975: 40). Ancak, Çarlık dışında, işçi eylemleri, grevleri büyük işçi sınıfı örgütlerince desteklenmediğinden sürekli yenilgiye uğratılmıştır. Bununla birlikte birçok ülkede işçi sınıfı hareketi, sekiz saatlik işgünün kabulü, sendikaların tanınması gibi önemli hakları da elde etmişlerdir. Buna rağmen endüstrileşmiş ülkelerde politik iktidarın ipi burjuvazinin çıkarlarını temsil eden partilerin elinde olmaya devam etmiştir. (Abendroth, 1992: 83 ve 89).

I. Dünya Savaşı'ndan sonraki dönemin önemli bir sonucu da savaşın gerçek galibinin ABD olmasıydı. ABD üretken işletmeleri sayesinde müttefiklerini kendisinin borçluları durumuna düşürerek, İngiltere'nin sahibi olduğu dünya egemenliğinin doğal talibi olmuştur. Bu süreçte Avrupa'da yükselen devrimci işçi hareketleri ve savaş hali Rus Devrimi'ni kurtarmış oldu (Abendroth, 1992: 90). Bununla birlikte bu gelişmeler II. Dünya Savaşı sonrası dünya düzeni için zemin hazırlamaktaydı.

Olup bitenler göstermiştir ki Rusya dışında işçi sınıfının sağlam pratik ve teorik temellere dayanan bir partisi yoktur. Bu durumda proletarya diktatörlüğünün kurulmasının birçok kapitalist ülkede acil hedef olması düşüncesiyle 3 Mart 1919'da Moskova'da *III. Enternasyonal*'in kuruluş kongresi toplandı. Lenin'in ifadesi ile *III. Enternasyonal*, *II. Enternasyonal*'in içindeki burjuva, küçük burjuva, oportünist, şoven öğeleri ayıklayarak proletarya diktatörlüğünü kurmak için çalışacaktır (Cogniot, 1975: 45). *III. Enternasyonal* ayrıca *II. Enternasyonal*'in Avrupa-merkezciliğini kırarak bütün ulusal kurtuluş hareketlerinin desteklenmesi gerektiği ilkesiyle hareket etmiştir. Çok daha kurumsal, buna bağlı olarak da kapsamlı amaçlarla faaliyet gösterilen bu sistemik kriz döneminde işçi mücadelesi ivme kazanmıştır: Almanya'da Kapp darbesini başarısızlığa uğratan genel grev, İtalya'da fabrikaların işgali, Fransa'da, İngiltere'de, Birleşik Devletler'de ve Japonya'da güçlü grev hareketi. Ancak yükselen işçi hareketi politik önderlikten yoksundur; sınıf politik dönüştürücülüğünü kavrayamamaktadır. Örneğin 1920'de İtalya'da işçilerin fabrika işgalleri devrimci bir işçi partisinin yokluğu nedeniyle iktidarı elde etmek için gerekli gücü bulamamasına neden olmuştur. Başka bir örnek de 1919'da Rusya ve Macaristan Sovyet Cumhuriyetleri'nin savunma grevinin reformist şefler tarafından ortadan kaldırılmasıdır (Cogniot, 1975: 47, Dipnot 1).

Yine bu dönemde İtalya'dan Norveç'e, Polonya'dan Birleşik Devletler'e, İsviçre'den Meksika'ya, yirmiye yakın ülkede komünist partiler kuruldu. Amerika'nın desteği sonucu Avrupa kapitalizminin güçlenmesiyle birlikte yöneticilerin endüstrileşmeye yakın tutumları ile işçilerin somut hareketlerindeki çelişkiyi gizlemek için Batı Avrupa partilerinde düşünce özgürlüğüne sınırlamalar

getirildi. Dolayısıyla partiler parçalanma sürecine girdiler. Sonuçta üyeler arasındaki bağlantıyı sağlamak için küçük ve kolay yönetilebilir gruplar tercih edildi ve birçok Avrupa partisindeki üye sayısında önemli düşüşler yaşandı. Komünistlerin etkisi reformist sendikalarda bile azaldı. Bütün ülkelerde proletarya diktatörlüğünü kurmak amacıyla çıkılan yolda bir süre sonra Batı Avrupa partilerinin çalışmaları Sovyet Rusya'nın ihtiyaçlarına göre belirlenmeye başladı. Partiler bağımsız ve demokratik bir biçimde tartışılarak karar verilecek politik stratejiler geliştirmek yerine yukarıdan, Sovyet Rusya'dan gelen tüm emirlere uyarak devrimi bekler duruma geldiler (Abendroth, 1992: 95).

I. Dünya Savaşı ve Rusya'da yaşanan iç savaşla birlikte üretimin önemli ölçüde düşmesine karşı yapılması gereken endüstrinin sistemli bir şekilde gelişmesini sağlamaktı. Bu amaçla devlet ve parti giderek merkezileştirildi, sendika ve fabrikalardaki işçilerin aleyhine endüstri işleri denetlenmeye başlandı. Bu durum parti ile kitleler arasında yabancılaştırıcı bir mesafeye yol açmıştır. Böyle bir zamanda, parti yabancı sermayeyi ülkenin kuruluşu için kullanmak amacıyla Ulusal Sovyet Cumhuriyetleri'nin birleştirilmesini tasarlamıştır. Ancak yabancı sermayenin katılımı yetersiz kalınca endüstriyel yeniden yapılanma için gerekli olan sermayeyi elde etmenin tek yolu çalışan nüfusun tüketimini azaltmak olunca durum parti ile işçiler arasındaki uçurumun giderek derinleşmesi ve Sovyet demokrasisinin parti diktatörlüğünü gizleyen bir örtü haline gelmesiyle sonuçlanmıştır. Parti ve devlet baskısıyla ekonomik büyümeyi sağlamak, endüstrileşmenin çocuklar dâhil işçilerin emeğini sömürmesinden farklı değildir. Bunların yanında eğitim ve kültürde yaşanan sürekli gelişme eleştiri ruhunun yok edilmesiyle paralel gitmiştir. 1924 yılında Lenin'in ölmesiyle eleştirelilik tamamen ortadan kalkıp yerini yönetsel

kararlara bırakmıştır. Sovyet Rusya'nın kendine özgü yalıtlanmışlığı ile yaşanan sosyalist devrimin, endüstriyel bakımdan gelişmiş ülkelerde geçerli olamayacak uygulamalarının çözümlenmesi bile yapılamamıştır. Bundan sonra Stalin, *Leninizmin Sorunları* adı ile yayınladığı kitabında Rusya'da temelleri atılmış olsa da sosyalizmin başarıya ulaşabilmesi için endüstrileşmiş ulusların ortaklığına ihtiyaç duyulduğu görüşü yerine “tek ülkede sosyalizm” öğretisiyle hareket edilmesi gerektiği görüşünü ileri sürmüştür. Bu görüş, gerektiğinde endüstrileşmiş ülkelerin işçilerinin çıkarlarını bir yana bırakarak, bağlı buldukları partilerin Rusya'nın dış politikasının aracı olarak kullanılmasına rıza göstermeleriyle sonuçlanmıştır (Abendroth, 1992: 96, 97 ve 98). 1930'dan 1938'e kadar süren Stalin'in uyguladığı barbarca yöntemlerin bir işçi iktidarı ile bağdaşmaması yüzünden Stalin'in “tek ülkede sosyalizm” öğretilerine karşı Troçki'nin “bütün dünyada sosyalizm” öğretisi temelinde işçi iktidarını savunmak amacıyla 1938 yılında Paris'te *IV. Enternasyonal* kurulmuştur.

I. Enternasyonal ile kitlesel anlamda temelleri atılan işçi hareketleri, on dokuzuncu yüzyıl ortalarında kapitalist gelişme devresinin yol açtığı rekabet ortamı sonucu sermaye birikim sürecinde yaşanan bir takım dönüşümlerle birlikte emeğin metalaşmasına karşı ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda sendikal manada en önemli büyüme Britanya'da gerçekleşmiş, en şiddetli sınıf mücadelesi Amerika'da yaşanmış, işçi sınıfı partisinin büyümesi ile ilgili en önemli örnek ise Almanya'da gözlenmiştir (Silver, 2009: 180 ve 185). Aynı zamanda XIX. yüzyıl sonlarında ortaya çıkan küreselleşme olgusunun yarattığı yeni işçi sınıfları ve işçi eylemleri, emperyalist güçler arasındaki rekabeti hem besleyen hem de onlar tarafından beslenen bir karaktere bürünmüştür. 1880'lerde sermayenin yeniden yapılanması

karşısında işçi eylemlerinde büyük bir artış gözlenmiş, işçi sınıfı partilerindeki yükselişlerle genel oy hakkına dair kazanımlar elde edilmiştir (Silver, 2009: 177 ve 182). Bu durum karşısında sosyalist hareketleri yavaşlatmak amacıyla egemen sınıfların yeni stratejisi “devletin sosyalleşmesi” yönünde olup, bu çerçevede uygulanacak yeni politikalar, sağlık ve işsizlik güvenceleri ile emekli aylığı gibi sosyal güvenlik programları olmuştur. Buna benzer demokratik hakların uygulanmasındaki amaç işçi sınıfını devlete daha bağımlı bir hale getirerek devrim olasılığını en aza indirmektir (Silver, 2009: 188). Bu durum savaş yıllarında daha belirgin hale gelmiştir. Örneğin savaştan önceki yıllarda artan işçi eylemlerini göz önüne alırsak milletleri için I. Dünya Savaşı’na katılan işçilerin sayısı hiç de azımsanacak oranda değildir. Savaş yıllarında azalan işçi militanlığının bir nedeni de hükümetlerin sendikaların tanınması ve toplu görüşmelerle şikâyet prosedürlerinin kurulmasına karşılık sendikaların greve gitmemeleri konusunda sendikalarla yaptığı işbirliğidir (Silver, 2009: 191). Ancak savaş sürecinde işçi eylemlerinde yaşanan düşüşe rağmen Avrupa devletlerinin sömürgelerindeki işçileri ordularında savaştacak askerlere dönüştürme kararları karşısındaki tepki işçi radikalizmini ve sömürgecilik karşıtlığını daha da artmıştır. Nihayetinde endüstrileşme fırtınasının yayılmaya devam ettiği 1920’ler ve 1930’larda fabrika işçilerinin eylemleri de artarak devam etmiştir (Silver, 2009: 200). İşçi eylemlerinde yaşanan bu iniş-çıkışlar II. Dünya Savaşı sonrasında devam etmekle birlikte genel olarak azalarak daha ılımlı bir hâl almıştır.

XIX. yüzyıl sonlarında yaşanan dünya bunalımından I. Dünya Savaşı’na kadar olan dönemi karakterize eden ve sömürge ve yarı-sömürge dünyada artarak ortaya çıkan proleterleşme olgusunun tetiklediği işçi eylemleri, II. Dünya Savaşı

sonrasında yeni hegemonik rejiminin kurulmasıyla azalan bir eğilim gösterir (Silver, 2009: 198, 199 ve 203). Bu durum, II. Dünya Savaşı'ndan sonra askeri ve ekonomik gücün Amerika'nın elinde toplanmasının yanında ulusal ve küresel düzeyde gerçekleştirilen, kısmen de olsa emeği meta olmaktan çıkararak, özellikle Sovyetler'de ve Çin'de yaşanan devrimci hareketlere karşı kullanılan kurumsal reformların (sağlık, işsizlik güvenceleri ve emekli aylığı gibi) varlığıyla açıklanabilir (Silver, 2009: 204).

Daha detaycı bir bakışla, 40'lı yıllarda Keynesçiliğin itibar kazanmasının, hükümetler ve sendikalar arasında, hükümetlerin sendikaların varlığını, sendikaların da yönetimin, verimlilik adına üretimin örgütlenişi üzerinde yenilikler yapmaya hakkı olduğunu kabul etmesini sağladığını görürüz. Dolayısıyla emeğin mücadele gücünü ve işçi militanlığını engellemek gibi gizli bir niyetle uygulanan reformlar, dönemin tam istihdam politikaları ve sendikaların tanınması ile işgücünün emekçiler üzerindeki yükünü ve yönetimin işyerindeki gücünü azaltarak çalışanların pazarlık gücünü arttırdı. Ancak liberal politikaların etkisi sendikaların makro düzeyde politika geliştirme süreçlerine de etki ederek sendikaların sosyal demokrat partilerle yakınlaşmasına⁹ ve sonuç olarak sendika liderlerinin, uygulanacak politikalarda söz hakkı elde etmeyi istemelerine karşılık liderlerden sendika üyelerinin işçi militanlığını kontrol altında tutmaları istenmiştir. Yaşanan bu gelişme ile birlikte işçi hareketlerinde *despotik* bir dönemden *hegemonik* bir

⁹ Savaş sonrası dönemde İngiltere İşçi Partisi'nin 1945 genel seçimlerinde ilk kez parlamentoda çoğunluk kazanması, 1930'lu yıllarda yaşanan depresyon döneminin burjuva politikalarının gözden düşmesine neden olmasındandır. İşçi Partisi Sağlık Hizmetleri, İngiltere Bankası, demir-çelik endüstrisi ve demiryollarının ulusallaştırılması gibi bazı önemli reformları yasalaştırırsa da bu kuruluşların eski sahiplerine ödenen yüklü tazminatlar kapitalist yönetim yapısının kurulduğuna işaret eder. İşçi Partisi ve sendika liderlerine göre Parlamentodan geçirebilecekleri toplumsal reformları elde etmek yeterli hale gelmiştir (Abendroth, 1992: 151 ve 152).

döneme geçişin yaşandığı söylenebilir. Bu durum sendika liderleriyle üyelerinin aralarının açılmasına neden olmuş olsa da hegemonik düzen, fabrika ortamında işçi verimliliğinin baskıyla değil de işçilerin, terfi ve şikâyet düzenlemeleri sonucu kendi rızalarıyla belirlendiği yeni bir süreci yaratmıştır (Silver, 2009: 208 ve 209).

II. Dünya Savaşı'ndan sonra Amerika'nın hegemonu olduğu bu yeni düzen çerçevesinde, Sovyetler Birliği'ne yakın duran hükümetlerin kurulması ile birlikte Sovyetler Birliği'nin etki alanında önemli bir genişleme gözlense de Sovyet halkının yaşam düzeyinde, savaşa katılan diğer endüstrileşmiş ülkelerde görülmeyen gerilemeler yaşanmıştır. Amerika Birleşik Devletleri daha önce bahsettiğimiz gibi diğer kapitalist ülkelerin kredi sağlayıcısı konumuyla elde ettiği sözleşmeler gereği bir yandan teknik ve bilimsel anlamda önemli ilerlemeler sağlarken -örneğin, 1945 yılında Nagazaki ve Hiroşima'ya attığı atom bombalarıyla askeri gücünü kanıtlamıştır- diğer taraftan kredi sağlayıcı konumunu askeri baskının da katkısıyla Sovyetler Birliği'ni yalnızlaştırma yönünde kullanmıştır. Burada amaç bütün sosyalist hareketlerin geriletilmesidir. Buna karşılık Sovyet toplumu 1945 sonrasında yeniden yapılanma ve Doğu Avrupa'daki Sovyet denetimini güçlendirme yoluna gitmek zorunda kalmıştır. Nitekim bu denetimi desteklemek amacıyla Varşova'da 1947 yılından 1955 yılına kadar varlığını devam ettirecek olan Komünist Enformasyon Ofisi (Kominform) kurulmuştur. Bu çerçevede Doğu Avrupa devletlerindeki işçiler kapitalist ülke işçilerine göre daha iyi toplumsal haklar elde etmiş olsalar da yürürlükteki sıkı ekonomik planlama nedeniyle işçilerin öz yönetim veya sendikal bağımsızlık sağlamaları engellenmiştir (Abendroth, 1992: 150, 156, 159). Diğer kutupta özellikle metropol ülkelerde II. Dünya Savaşı sonrasındaki yıllarda işçi eylemlerinin sayısında tarihsel olarak bir artış gözlense de

işçi eylemi bildirimlerinde sürekli bir azalış yaşanmıştır (Silver, 2009: 205). Bu azalışın nedenlerinden birisi daha önce de ifade edildiği üzere refah devleti politikaları ekseninde uygulamaya koyulan reformlardır. Örneğin 1950’lerde Almanya’da sendikalar ücret artışları ve çalışma şartlarının iyileştirilmeleri konusunda başarılar elde etmişlerse de toplumsal yapının dönüştürülmesine dair savunularından vazgeçerek mevcut toplumsal düzenin devamına yönelik uyum sağlamaya başlamışlardır (Abendroth, 1992: 174).

Dünya genelinde ise II. Dünya Savaşı sonunda işçi hareketlerinin mahiyetinde yaşanan değişimlerin sorumlusu tek başına refah devleti kapsamında gerçekleştirilen reformlar değildir. İşçi hareketlerinin birçok Üçüncü Dünya ülkesinin toplumsal devrimlerinde aktif güç sağlayabilecekleri düşüncesiyle, sermayenin ulus-ötesi bir şekilde genişletilmesi çabası bir başka önemli etken olarak gösterilebilir (Silver, 2009: 211). Bu amaçla Üçüncü Dünya’da, Amerikan çok uluslu şirketlerince yapılacak yatırımlara kapılarını açmak kaydıyla, ithal ikameci sanayileşme desteklendi. Neticede dekolonizasyon, sömürge dünyasındaki işçi hareketlerini destekleyicilerinden uzaklaştırırken, özgürlüklerine kavuşan sömürgelerde milliyetçi liderlerin iktidarı ele geçirmeleri ile işçi ve köylü mücadeleleri diğer sınıflardan sağladığı desteği kaybetmiş oldu (Silver, 2009: 215).

Aynı dönemde kapitalist Batı’da 60’ların sonu ve 70’lerin başındaki işçi hareketleri, Amerikan şirketlerinin Batı Avrupa’ya yatırım yapmalarına karşılık Batı Avrupa’da 50 ve 60’larda ortaya çıkan Fordist kitle üretiminin hızlandırılmış çalışma süreçlerine tepki şeklinde ortaya çıkmıştır. XX. yüzyılın son çeyreğinde ise işçi hareketleri sermaye birikim süreçlerinin yeniden yapılanma evresine girmesinden derinden etkilendi. Bu amaçla sermayenin krizini engellemek amacıyla uygulanan

sermayenin coğrafi olarak yer değiştirmesi ve benimsenen esnek üretim ile (just-in-time) zanaat işçilerinin üretim sürecinden dışlanmasıyla birlikte işçilerin pazarlık güçleri ortadan kalkmaya başladı (Silver, 2009: 217, 220).

SSCB'nin dağıldığı, küreselleşme söyleminin yükseldiği neoliberal 80'lerde ise devlet ve sermayenin işçi hareketlerine yönelik saldırılarını güçlendirmeleri, işçi hareketlerini mevcut sosyal sözleşmelerin korunması amacına yönlendirmiştir. 1980'lerin kalkınma stratejisi olan borç krizi, devlet harcamalarında yapılan kesintilere, kitlesel işten çıkarmalara, işsizliğin artmasına, kaldırılan ticaret engelleri yüzünden endüstriyel faaliyetlerin kalkmasına bu ise enformel sektörün gelişmesine ve sonuçta emeğin hem piyasa hem de işyerindeki pazarlık gücünün azalmasına neden olmuştur (Silver, 2009: 225). Ayrıca bu dönemde yaşanan gelişmelere paralel olarak esnekleşmeyle çeşitlenen tahakküm biçimlerine karşı mücadele biçimleri de çeşitlenmiş, sınıf hareketinin toplumsal yeniden üretim mekanizmasının derin krizi nedeniyle muazzam derece bastırılması yüzünden toplumsal muhalefet farklı varoluş kanallarında cereyan etmek zorunda kalmıştır. Sonuç olarak bu dönem sınıfların ortadan kalktığı vehminin değer kazandığı,¹⁰ yeni toplumsal hareketlerin yeni eşitizlikler zemininde kimlik siyaseti bağlamında zuhur ettiği bir dönem olarak tarihe geçmiştir (Narin, 2006: 65). Bu hareketler içindeki sınıf bileşeninin yeniden görünür hale gelmesi toplumsal formasyonun buna uygun bir aşamasını beklemektedir. Böylelikle gördük ki sermaye hareketleri ve dünya-tarihsel gelişmeler -Dünya Savaşları, Dünya Bunalımı, Yeni Düzen ve Küreselleşme- arasındaki

¹⁰ Sınıfların sonu vehminin yaygınlaşmasında önemli bir etken statü, meslek gelir gibi toplumun farklı görünümünün sosyalistler tarafından dahi kullanılıyor olmasının sınıf konusunda kafa karışıklığına neden olmasıdır; bkz. Callinicos, Alex ve Chris Harman (1994) *Değişen İşçi Sınıfı*, Çev.Osman Akınhay, İstanbul: Z Yayınları

karşılıklı belirlenim işçi sınıfı hareketlerini her seferinde yapısal dönüşümlere uğratmıştır. Sonuç olarak, bu gelişmeler, kapitalist sermayedarların, işçi sınıfının kitlesel gücünün işçilerden daha çok farkında olmaları sonucu bu büyük güce karşı geliştirilen politikalar olarak okunabilir.

Sonuç: Burjuva Hegemonyasını Kurucu Bir İlişki Olarak Milliyetçilik ve İşçi Sınıfı

Modern toplumun iki önemli fenomeni olan işçi sınıfı ve milliyetçiliğin ilişkisine dair gerçekçi bir analize ancak bu iki fenomeni ortaya çıkaran dinamiklere, bunların işleyişlerine, kesiştikleri ve birbirlerine uzak düştükleri noktalara odaklanmakla ulaşılabilir.

Milliyetçiliğin ortaya çıkışında ekonomik, politik ve kültürel olma üzere üç veçhenin etkili olduğu söylenebilir. Bunları ekonomik açıdan feodaliteden ulusal ekonomilere geçiş, politik açıdan, imparatorluklardan yerel siyasal birliklere geçiş ve kültürel açıdan, Hıristiyan olsalar bile dinsel olmayan yerel kültürlerin kurulmasına geçiş şeklinde özetleyebiliriz. Milliyetçilik ilk ortaya çıktığı XVIII. yüzyılda aristokratik ayrıcalıkların doğrulanması bakımından siyasal, elitist bir akım olarak kabul edilmiş, daha sonra yükselen burjuvazinin hizmetinde bir eylem programı olarak ve en son da ulusal bağımsızlık savaşlarında bütün bir halkı kendisine çeken bir gelişme seyri göstermiştir (Şenel, 1995: 62). Öyleyse milliyetçiliğin belirli dönemlerde değişen sosyo-ekonomik ve siyasal gereksinimlere göre biçimlendiği söylenebilir.

Milliyetçiliğin ortaya çıkışında etkili olan yukarıda bahsedilen feodaliteden ulusal ekonomilere geçiş sürecinde, bir toprak parçası üzerindeki insanların kendilerini ifade ettiği inancıyla egemen erke bağlanmalarını kapsayan bir siyasal tasarım olarak ulus devlet, Fransız Devrimi'yle birlikte yerleşmiştir. Ulus devlet sistemine geçmeden önce, ulusal ekonomilere geçiş sürecini de içeren, kralın bir ulusun kralı olduğu ulusal devlet aşamasında, burjuvazi ve kral arasında geçici bir işbölümü söz konusudur. Ancak burjuvazinin giderek güçlenmesi, kendi varlığını

devam ettiren ekonomik yapıları yerleştirmesi ve bu yapının istikrarlı bir biçimde devam etmesi için iktidarı da elde etme arzusu sonucu ulus devlet aşamasına geçilecektir (Ağaoğulları, 1995: 65). Fransız Devrimi sonucu ortaya çıkan ulus devlet aşamasında (aynı anlama gelmek üzere modern toplumlarda) bu çalışma için kilit önemde ve öncelikli olan aktör *burjuvazidir*. Çünkü ulus devlete sınıfsal karakterini veren başat aktördür burjuvazi. Bu somut gerçek, milliyetçiliğin bir burjuva ideolojisi olduğunu doğrular. Nitekim bu hâkim sınıfın ihtiyaçları dâhilinde yaratılan işçi sınıfı milliyetçilik ideolojisi ekseninde manipüle edilir.

Milliyetçiliğin bir burjuva ideolojisi olduğuna dair başka bir kanıt Osmanlılardaki milliyetçilik hareketlerinin gelişme dinamiklerinde de rahatça görülebilir. Osmanlı'da ilk milliyetçilik hareketinin Rum ve Ermeniler arasında gelişmesine dair ilk gösterge XVII. yüzyıl sonunda burada oluşan ticaret burjuvazisidir. Batı'da ise kilise içinde gerçekleşen bir devrimle kilise yönetiminde yükselmeye başlayan ticaret burjuvazisinin temsili sağlandıktan sonra eğitim bu kesim adına yenileniyor, orta sınıfın gelişmesine paralel olarak okuma ve dil yaygınlaştırılarak milliyetçiliğin yayılması için tarih yeniden yorumlanıyordu. En nihayetinde amaç dinsel ideolojiye bağlı olan aristokrasiye karşı, yükselen burjuva sınıfının kendi iktidarına meşru bir zemin sağlamak şeklinde ortaya çıkar (Şenel, 1992: 67).

Burjuvazi, köy anlamında kullanılan *borgo* kökünden kaynaklanan İtalyanca *borghese* kelimesinden türetilmiş, köyde ikamet eden ancak kendine yeten bir yaşam sürdürdüğü için feodal ilişkiler içinde bir yere denk gelmeyen orta sınıfları imler. Tarihsel açıdan burjuvazi, feodalizmden kapitalizme geçişte devrimci bir role sahiptir. Bu açıdan kapitalist sistemin kurucu unsuru olarak burjuvazi egemen sınıf

rolüyle (Özdemir, 2008: 103 ve 105) Fransız Devrimi sonucu yıkılan monarşinin yerine cumhuriyeti kurmuştur. Ancak bu görevin gerçekleştirilmesi için büyük bir kitle olan köylü ve işçi sınıfının desteğini almak zorunda kalmıştır. İşte milliyetçilik ilk kez kendini burada göstermiş, böylece ulus ve devletin bir bütün olarak algılanması sağlanmış, dolayısıyla kitleler kendi devletlerini kurmuşlar, kendi devletlerine karşı görevlerini yerine getiriyorlarmış düşüncesiyle burjuva sınıfı tarafından manipüle edilmişlerdir (Ağaoğulları, 1995: 65). Böylece burjuvazi, tarihte birçok örneğine rastladığımız gibi işçi sınıfını başı her sıkıştığında yardımına çağırmakta tereddüt etmemiştir. Burada burjuvazi manipülasyon gücünü, bireylerin ulusun birer üyesi, yani *yurttaş* olduğu düşüncesinden alır.

Kökenleri Antik Yunan'a kadar uzanan yurttaşlık, siyasi bir topluluğa mensup olmaktan kaynaklanan bazı haklara, dolayısıyla içinde bulunulan siyasi topluluk dâhilinde bir statüye sahip olmaya işaret eder. Ancak yurttaşlık hakları toplumsal dönüşümlerle birlikte çeşitlenmiş, farklılaşmıştır. Örneğin XVII. yüzyıl İngiltere'sinde ifade, düşünce, inanç özgürlüğü ve adalet hakkı gibi medeni haklardan oluşan bir statüye işaret ederken, XIX. yüzyılda "siyasete katılmak" gibi siyasi hakları XX. yüzyıla gelindiğinde ise ekonomik refah ve sosyal güvenlik hakkı gibi sosyal hakları da kapsamaya başlamıştır. Ancak her durumda yurttaşlık haklarının, bireylerin sınırları belirli bir siyasi topluluğun mensubu oldukları vakit geçerlilik kazanması söz konusudur. Nitekim bireyler ancak son iki yüz yıldır siyasi topluluğun evrensel biçimi olarak kabul gören ulus devlete bağlı olmak şartıyla medeni, siyasi ve sosyal haklardan yararlanabilmektedirler (Yeğen, 2002: 200, 201 ve 202). Böylece kişi, birey olarak açıkça ismini taşıdığı kolektif topluluk adına çağrılabilir, tanınabilir (Balibar, 1993: 122). Bu sayede milliyetçilik yurttaş

topluluklarını aidiyet çerçevesinde homojenleştirerek sınıfsal kategorilerin kendilerini politik olarak ifade etme eylemlerinde milli çıkar ile karşılıklarına dikilir. Dolayısıyla milliyetçilik sınıfsal çıkarlara politik olarak taraf olamaz (Can, 2007: 176 ve 177).

Yurttaşlık ekseninde önem kazanan ve üzerinde durulması gereken diğer iki kavram, Fransız Devrimi'yle önem kazanan halk egemenliği ve ulus egemenliği kavramlarıdır. XVII. yüzyıl burjuva düşüncesinin ürünleri olan halk egemenliği ve ulus egemenliği kavramları Fransız Devrimi ile birlikte özdeş kavramlar kabul edilerek, tek bir egemenlik nosyonu altında birleştirilirler. Burada elzem olan kavram *egemenliktir*. Tarihte krallara suikast girişimlerinde bulunulmuş, bazı krallar öldürülmüş olsa da krallık kurumu asla zarar görmemiştir. Camus'nün ifade ettiği üzere bunun nedeni katillerden hiçbirinin tahtın boş kalması gerektiğini düşünmemesi ve niyetlerin her seferinde egemenliğin ele geçirilmek istenmesi yönünde olmasıdır (Connerton, 1999: 17). Benzer şekilde siyasal değerleri alt üst eden devrim, monarşiyi yıkarken devletin siyasal-hukuksal koruyucusu olan egemenliğin yok olması mevzubahis olmamıştır. Ancak egemenlik sürdürülecekse, hatta halkın elinde devam edecekse, egemenlik ilkesinin nasıl sürdürüleceği sorun olmuştur. Bu sorunun üstesinden prensin halkın içinde devam ettirilmesi, yani halkın prens olmasıyla gelinir. Bu açıdan başvurulan kuramsal araç tek bir bedene tek bir istence (genel istenç) sahip olmaya işaret eden millet kavramı, kralın yerini doldurup devletle özdeşleşir. Sonuç olarak devlet artık ulus devlettir ve egemen gücünün birliği 'halk-millet'in birliği ile temsil edilir. Fransız Devrimi devlet gücünü kısa bir kesintiye uğratar, ancak daha sonra halkı siyasal bir kişilik olarak tarih sahnesine çıkararak bu gücün daha güvenli ve sürekli olmasını sağlar. Böylece halk-millet

egemenliği ile yerel ve bölgesel ayrıcalıklar yok edilerek, merkezi devlet anlayışı ile devlet gücü sağlamaştırılır (Ağaoğulları, 1986: 132, 140 ve 141). Bu dönemde millet, kolektif egemenlikleri kendilerinin politik ifadesi olan bir devlette somutlaşan, bir yurttaşlar topluluğu olarak ifade edilmiştir (Hobsbawm, 1993: 6). Bu şekilde egemenlik düşüncesinin sosyo-ekonomik millet kavramının içine yerleştirilmesi devleti ele geçiren burjuvazinin sınıf iktidarını gizleyebilmesini kolaylaştırmıştır. Böylece burjuvazinin istenci rahatlıkla milletin, halkın istenci şekline büründürülebilmiştir. Aynı zamanda halkın millet ve devlet ile özdeşleştirilmesi, devletin, yasalarına itaat ederek kendisine itaat ettiğini sanan yurttaşları (halkı) üzerinde hüküm sürmesini kolaylaştırır (Ağaoğulları, 1986: 148).

Halkın militle özdeşleştirildiği, halk ideolojisinin milletin ideolojisinde bir bedene sahip olduğu bu durumun hangi sonuçlara yol açacağı, umutların sınırlı bir askeri güce dayandırıldığı savaş dönemlerinde görülmüştür. Savaşlar, hepsi kendini devletin yurttaşı olarak gören halkların işi oluvermiştir. İşçi sınıfı ve milliyetçilik bağlamında bu durumu en iyi örneklendirecek olay I.Dünya Savaşı'dır. Bu dönemde II. Enternasyonal etrafında birleşmiş olan işçiler, savaştan önce, hükümetlerin savaş politikalarına karşı boyun eğmemelerine, işçilerin ve halkın ajitasyona maruz bırakıldığına dair düşüncelerle yayınlanan bir dolu bildiri ve onca savaş karşıtı gösteriye rağmen seferberlik ilan edildiğinde hükümetlerinin çağrısına koşmuşlardır. "Hükümdar, devlet için çıkar yol senin ölmendir" dediğinde yurttaş ölmek zorundadır. Neden ölmek zorunda olduğu Rousseau'ya göre açıktır: "Çünkü yalnızca bu koşul gereği o zamana kadar güvenlik içinde yaşamıştır ve yaşamı yalnızca doğanın bir nimeti değil, fakat devletin koşullu bir armağanıdır." Bu yüzden öncelikle devlet kendi yaşamını sürdürebilmek için üstün gücünün dayandığı tüm

olanakları kullanır. Çünkü devlet, Hobbes'un *Leviathan*'da ifade ettiği gibi ona tabi olan birçok uyruk ya da yurttaştan meydana gelir ve gücünü onlardan sağlar. Dolayısıyla Leviathan ya da devlet egemen bir monarkın hükmü altında organik bir kimliğe sahip bütünleşmiş bir siyasal toplumu ifade eder. Sonuç olarak devlet kendisi için gerekli gördüğünde yurttaşlarını ölüme göndermekte hiçbir şekilde tereddütte bulunmaz (Ağaoğulları, 1986: 138 ve 152).

Burjuva ideolojisinin yurttaşlık üzerinden kurmaya çalıştığı iktidarın sorunlu doğası genel oy tartışmasında görünürlük kazanır. Milletler ve milliyetçiliğin Fransa ve İngiltere'de devletler içinde gelişmeye başladığı dönemde, devletlerin kendi amaçları doğrultusunda, yeni bir "milliyet ilkesi" ile hareket etmek zorunluluğu sonucu ortaya çıkan oy kullanma hakkı, öncelikle ve sadece mülk sahiplerine verilmiştir. Bu durumda alt sınıfların ve köylülerin oy kullanma hakkının işaret ettiği yurttaşlığa kabul edilmeleri sınırları belirli bir siyasi oluşumun dışında tutulmalarına karşılık gelir. Ancak, ulus devletin sınıfsal tabanını oluşturan burjuvazi, alt sınıfların kendi varlığına tehdit olmaya başladığını fark ettiğinde oy hakkını alt sınıflara karşı bir silah olarak kullanmıştır. Bu nedenle oy hakkı burjuvazinin hegemonya kurucu bir ögesi rolünü başarıyla yerine getirmiştir. Örneğin İngiltere'de 1833 yılında Fabrika Yasası'nın kabulü ile işçiler ekonomik ihtiyaçlarına yönelik haklar elde etmelerine rağmen oy hakkını kazanmadıkça, gerçek bir kazanım elde edilmeyeceğine kanaat getirmişlerdir. Çünkü insanlar ancak genel oy hakkının elde edilmesi sonucu dâhil oldukları yurttaş kimliğiyle bir milletin üyesi olup birey olarak söz hakkına sahip olabilirler. Millete kabul edilmenin, gizli ve dolaylı olarak millete dâhil olmanın bir yoludur bu. Balibar'ın da ileri sürdüğü gibi (1993: 199) bu durum bireyleri, bir kitle olmanın yanında Althusser'in ifadesi ile öznelliğe çağırarak

hegemonik bir işlev görür. Bu çağırma siyasal değerlerin açıkça aşılmasından çok daha etkili bir süreçtir. İşte bu sayede milliyet algısı rıza yoluyla kurulmuş olur.

İşçilerin I. Dünya Savaşı'nda kendi rızaları ile savaşa girmek konusunda göstermiş oldukları isteğe işaret eden yurttaşlık durumunun işçiler üzerinde yarattığı manipülatif algının dışında, bu isteğe açıklık getirecek bir başka neden, milliyetçiliğin temelinde yatan ve evrenselliği istismar edişinin pratik sonuçlarından biri olan *kendi kaderini tayin hakkı ilkesidir* (Halliday, 2008: 66). Bu ilke 1914 yılında Rus Bolşeviklerinin lideri Lenin ve Birleşik Devletlerin Başkanı Woodrow Wilson tarafından ilan edilmiştir. Lenin, Almanya'daki ve diğer sanayi ülkelerindeki proletaryayı kapitalistlere karşı başkaldırmaya çağırmış, Wilson ise Avrupa ve dünya uluslarının, siyasal alanda kendi yazgılarını saptamaları yolundaki demokratik ilkeleri uygulayarak, savaşa son vermeleri çağrısında bulunmuştur (Mcneill, 1998: 551). Dolayısıyla Wilson'dan beri demokrasi, ulusların eşitliği ve ulusların kendi kaderini tayin hakkı sloganlarını sahiplenen devlet milliyetçiliği ideolojik savaş deposunu sürekli hazır durumda tutma hakkını elde etmiştir (Löwy, 1977: 11).

Buna karşılık Lenin'in ulusların kendi kaderini tayin hakkı konusundaki teorisi, politik yön üzerine yoğunlaşarak milliyetçiliğe ödün vermemiş oluyordu. Lenin için hangi ulusun bağımsız devlet olacağı ya da iki devlet arasındaki sınırın nasıl çizileceği gibi hususlar sorun değildi. Onun amacı proletaryanın enternasyonalist birliğiydi ve bunun için de ulusların kendi kaderini tayin hakkı teorisinin benimsenmesi gerekiyordu. Zira Marx'ın da ileri sürdüğü gibi ulus, proletaryanın iktidarı ele geçirmek için karşısında hazır bulduğu bir alandan başka bir şey olamazdı. Dolayısıyla Marx proletaryanın yurdu yoktur derken, bütün

ulusların proleterlerinin tek bir çıkarı, tek bir mücadelesi olduğunu, onun da ulusları ortadan kaldırmak olduğunu ileri sürmekteydi (Löwy, 1977: 1 ve 11).

Öte yandan milliyetçiliğin kendi kaderini tayin hakkı ile kullandığı evrensellik, milliyetçiliğin ütopyacı iddialarının aksine tüm halklar için geçerli olamamıştır. Önerilen çözümler daima stratejik, koşullara bağlı, tarihsel açıdan özgün ve mutlaka geçici olmuştur (Chatterjee, 2008: 57). Gerçekte milletlerin kendi kaderini tayin etmesi sadece yaşama şansına sahip olduğu düşünülen milletler için söz konusudur ve bu milletlerin yaşayabilirlik şansı kültürel ve ekonomik güçlerince tayin edilmiştir (Hobsbawm, 1993: 49). Bu minvalde Üçüncü Dünya’da milliyetçiliğin gelişmesi sömürgeciliğin sona ermesine, yani II. Dünya Savaşı’ndan sonrasına rastlamıştır. Üçüncü Dünya ülkelerinde gözlenen bu gelişme, bir rastlantı değildir, sermaye hareketlerinin güvenliği için bilinçli olarak desteklenmiştir. Lenin’in işaret ettiği ezilen halkların kurtuluşunun dünya devriminin gerçekleştirilebilmesinde önemli bir silah olduğuna (Hobsbawm, 1993: 176) dair gerçeği keşfeden kapitalist büyük sermaye ülkeleri, başta Amerika Birleşik Devletleri, ezilen halkların, Üçüncü Dünya’nın, öngörülen işçi sınıfı hareketlerine sağlayacağı desteği kırmak emeliyle sermayenin ulus-ötesi gelişimini sağlamışlardır. Bu çerçevede Üçüncü Dünya ülkelerinin, Amerikan çok uluslu şirketlerinin yatırımlarını kabul etmeleri şartıyla ithal ikameci sanayiye geçişleri desteklenmiştir.

Halk, millet ve devlet özdeşliğinden türeyen yurttaşlık, ona bağlı genel oy ve ulusların kendi kaderini belirleme hakkı burjuvazinin ulus devlet ve milliyetçilik ideolojisi kapsamında işçi sınıfı ile kurduğu hegemonik ilişkinin bir veçhesini oluştururken, diğer veçhesini sermayenin emek üzerinde kurmaya çalıştığı kontrol koşulları oluşturur. Siyasal iktisadi ulusal ve toplumsal hegemonya projelerinin ön

plana çıktığı süreci, 1815-1870 arası dönemin *laissez-faire* politikalarına karşı 1870 sonrasında hâkim ulusal ekonomiler, I. Dünya Savaşı sonrası yaşanan 1929 Dünya Bunalımı'nın ardından liberal hükümetlere karşı çöken güvenin yeniden kazanılması için girişilen Yeni Düzen, Beş Yıllık Sovyet Planı, Faşizm ve Nazizm devreleri olarak dönemleştirebiliriz. Bu dönemler acımasız dünya piyasasına karşı ulusal ekonominin kurtarıcı rolünü karakterize etmektedir. Hepsinin birleştiği nokta ise piyasa sisteminin başarısızlığına karşı hızlı endüstriyel büyümeyi desteklemeleridir (Silver, 2009: 196).

Sermayeyi emek üzerinde hegemonya kurmaya zorlayan koşullarla dönüşüme uğrayan kapitalist üretim sistemi her seferinde yeni sınıfsal yapılar, biçimlenmeler ortaya çıkarmıştır. Ancak söz konusu yapılar sadece egemen sınıfın iradesi doğrultusunda ortaya çıkmamıştır. Kapitalist sınıf ilişkilerini ve iktidar stratejilerini yeniden biçimlendiren, sermayenin kendi mantığından kaynaklanan çelişkilerin yanında büyük oranda bu çelişkilerin ürünü olan sınıf mücadeleleri olmuştur. Bu nedendir ki Marx ve Engels, kapitalizmin tarihsel gelişme evreleri ve sınıf mücadeleleri arasındaki yapısal ilişkiyi sürekli olarak vurgulamışlardır. Kapitalizmin yeniden yapılanmasında ve böylece emek üzerindeki egemenliğini yeniden üretmesinde başat rol oynayan öge kapitalizmin krizleridir. Belli aralıklarla ortaya çıkan periyodik krizler, üretim ve tüketim sektörleri arasındaki dengenin kurulmasına hizmet ederken, yapısal krizler sınıf pratiklerinin, devletin sınıf iktidarına yönelik rolünün yeniden tanımlanmasını sağlayarak, sermayenin emek üzerindeki egemenliğini yenilemesine yardımcı olmaktadır (Öngen, 2003: 6). Devlet sermayenin emek üzerindeki hegemonyasına, zaman zaman ulusal, zaman zaman uluslararası ilişkiler kapsamında hizmet eder. Çünkü devlet kapitalisttir, bütünüyle

burjuva sınıfının ortak işlerini yöneten bir komitedir (Marx ve Engels, 1994: 45); çünkü devlet kapitalist birikim için gerekli şartları yaratıp özel mülkiyeti güvence altına alıp çalışma hayatını kapitalist önceliklere göre düzenlendiği sürece kapitalist devlet olma görevini yerine getirir (Çınar, 1993: 79). Bu anlamda modern kapitalist devlet birikim stratejileri ve hegemonya projelerinin gerçekleştirildiği bir alan olma özelliğini taşır (Bonefeld'den aktaran Güney, 2003: 361).

Kapitalist devletin hegemonya projelerinin bir yansıması, daha önce yurttaşlık kapsamında ele alınan I. Dünya Savaşı'nda gözlenir. I. Dünya Savaşı'yla patlayan ve paradoksal biçimde işçi kitlelerini harekete geçiren savaş ideolojisinin nedenlerinden bir diğeri, 1870 sonrası dönemde sermayenin geçirdiği dönüşümde bulunabilir. 1815-1870 arasındaki yıllarda İngiltere'nin denetiminde, hâkim olan *laissez-faire* ekonomisinin sağladığı tamamen serbestliğe dayanan uluslararası ekonomik rejimde emeğin yer değiştirmesi ve uluslararası göçlere de izin vardı. Ancak sanayileşme her ülkede aynı hızla gerçekleşmediğinden, geç sanayileşen ülkelerin milliyetçiliğini göz ardı etmemek gerekecektir. Bu minvalde 1870'den sonra Almanya ve İtalya gibi geç sanayileşen ülkeler yeni bir dünya ekonomisinin ortaya çıkmasına neden oldular. Sanayileşmelerini sağlamak amacıyla gümrük duvarlarını yükseltmeleri milliyetçiliğin bir orta sınıf ideolojisi olmaktan çıkıp işçi sınıfını da kapsamasına neden olmuştur.¹¹ 1870 öncesi dönemin serbest ekonomik akışına karşı bu dönemde ülkeler kendi içlerinde sanayileşmeye yöneldiklerinden dış güçlere kapılarını kapattılar. Bu gelişme ulusal proletaryalara neden olmuştur. Sonuç, I. Dünya

¹¹ Gümrük politikaları, sınıflar arasındaki çizgiyi keskinleştirmenin önemli araçlarıdır. Bu konuda Fransa'da 1830 sonrası burjuvazinin lehinde yürütülen gümrük politikalarını örnek gösterebiliriz.

Savaşı'nda milliyetçiliğin tüm halkı harekete geçirici bir ideoloji haline gelmesiydi (Şenel, 1992: 66).

I. Dünya Savaşı sonrasında yaşanan 1929 Dünya Bunalımı sonucunda liberal politikalara karşı azalan güvenin, devletlerin hegemonya projelerinin işleyişinde de yarattığı sorunlar nedeniyle güvenin ve hegemonyanın yenilenmesi amacıyla Yeni Düzen, Beş Yıllık Sovyet Planı ve Faşizm uygulamaları ile devletin sosyalleşmesi amaçlanmıştır. Bu amaçla bütün Batı ülkeleri yurttaşlarını piyasanın yol açtığı krizden korumak amacıyla ulusal politikalar hayata geçirmişlerdir (Silver, 2009: 186). Aynı zamanda bir takım sosyal politikalar sosyalist çalkalanmaların önüne geçmek için uygulamaya koyulmuşken, işçi sınıfı ulusal çıkarlara mutlak itaat etmek zorunda bırakılmıştır. Dönemi karakterize eden korporatist uygulamaların toplumsal işbirliği ve sınıflar arası uzlaşmayı öngören yönetim zihniyeti ile sınıfsal çıkarlar ulusal çıkarlara eşitlenmiştir. Ulusal çıkar saikıyla hareket eden kapalı ekonomilerin endüstriyel üretimi arttırma çabaları ulusçuluğu tetiklemiş ve süreç II. Dünya savaşıyla sonuçlanmıştır.

II. Dünya Savaşı sonrasında ise Fordist-Keynesyen birikim rejiminin bir sonucu olarak ABD yeni hegemonik güç olarak ortaya çıkmıştır (Robinson, 2002, 127). Yeni birikim rejimi olarak Fordizmin en önemli özelliği ücret ve meta ilişkisini sabitlemesidir. Bu yolla üretkenlik artışına göre belirlenen ücret politikaları ile çalışanların satın alma gücü sabitlenirken metaların hızlı dolaşımı sağlanır. Diğer taraftan çalışanların sendikallaşması ve toplu sözleşmeler yoluyla ücretlerini yükseltebilmeleri talebi canlı tutularak ABD'nin desteklediği kitle tüketiminin yaygınlaşmasına yardımcı olunmuştur. Ayrıca çalışanlara sağlanan ücretsiz eğitim öğretim olanakları 'bürokratik refah devleti kurumları' yoluyla emeğin yeniden

üretimini ve emekçilerin sistemle bütünleşmesini sağlamıştır. Bu sayede birçok ülkede ekonomik büyüme sağlanırken işbirliğine dayanan sınıf politikaları gözlenmiş, işçi eylemlerinin sayısında sürekli düşüşler gözlenmiştir (Öngen, 2003: 11; Silver, 2009: 205). Görüldüğü üzere ABD hegemonyası ile işçilere bir takım sendikal ve sosyal haklar sağlanırken amaç, emeğin meta olmaktan çıkarılması değil, işçi sınıfının siyasal taleplerle kendisi için sınıf pozisyonuna gelmesini engellemektir.

Bu gelişmelerle birlikte Fordist kitle üretiminin ve kitle pazarlarının istikrarlı gelişimi, reformların maliyetlerinden kaynaklanan bir kârlılık krizi ve işçilere verilen sözlerin yerlerine getirilememesinden kaynaklanan bir meşruiyet krizi yaratarak 1970'lerde yaşanan krizin yolunu düzlemiştir (Silver, 2009: 205). Bu durum, gelişmekte olan ülkeleri dünya ölçeğinde bir şebekeye bağlanmaya zorlamış ve sonuçta ulus devletin ideolojik ve politik rolünü sarsarak, uluslararası kuruluşlar dolayısıyla sağlanan yeni bir dünya işbölümünü meydana getirmiştir (Erbaş, 2001: 179). Böylece krizin korporatist güç ilişkilerine, tekelci düzenlemelere dolayısıyla sosyal devlete veda edilmesi ile aşılabileceği düşüncesi yeni liberal programın öngördüğü serbestleştirmelere ve özelleştirmelere hız kazandırmıştır. Bu gelişme ile ihracata ve dünya pazarıyla bütünleşmeye yönelik birikim stratejileri ulusal ve uluslararası alanda emeği olumsuz yönde etkileyecek uygulamaları gündeme getirmiştir. Bu yeni gelişme, nitelikli işgücünü esnek üretim sistemiyle tehdit ederken niteliksiz işgücünü ise en zor şartlarda çalışmaya mahkûm etmiştir. Nihai olarak bu durum çalışanları sermayenin küresel hâkimiyeti altına sokmuştur (Öngen, 2003: 12 ve 13).

Bahsi geçen yeni liberal politikalar, küresel kontrolün gereği olan sosyal kontrol mekanizması ile kendisini tanımlar; nitelikli işgücünü ve satın alma gücü sabit olan sınırlı bir nüfus dışında kalanları üretim ve tüketimden dışlayarak, örgütsüzleşmeyi dikte eder; çalışan büyük kesimi, işsizlik tehdidiyle baskı altına alır. Bu durumda küresel kapitalizm şartlarında güç ilişkilerinin denetimi ulus devletlerden uluslararası sermayenin çıkarlarına hizmet eden çok uluslu güç odaklarına doğru kaymıştır (Öngen, 2003: 16).

Sermayenin hem ekonomik hem de siyasal gücünü küresel ölçekte merkezileştirmesi emeğin de dayanışma yetisini büyük oranda sınırlamış böylece sermayenin emek üzerinde kontrol kurması kolaylaşmıştır. Bu durum azalan gücüne rağmen, kapitalizmin karşısında yer alan SSCB'nin dağılmasıyla kapitalizmin alternatifsiz tek güç olarak kendine daha fazla destek bulmasını kolaylaştırmış oldu. Böylece uluslararası sermaye, üretimi ve ekonomik kaynakları dünya çapında denetlemesi ile her koşulda belirleyici bir rolü sahiplenerek, ideolojilerin sonu çağrısıyla kendisini büyük bir anlatı haline getirmiş oldu (Kozanoğlu, 2001: 55).

1980'lerde hız kazanan küreselleşme dalgası çalışma ilişkilerinin bütünüyle uluslararası yasalara göre düzenlenmesine neden olmuştur. Esnek üretim rejiminden kaynaklanan güvencesizlik, teknik, bürokratik ve ideolojik denetim mekanizmalarının varlığı, sanayi sonrası topluma geçiş, sanayisizleşme gibi olguların sınıf koordinatlarını radikal bir biçimde değiştirdiği rahatlıkla gözlenebilir (Buğra, 2008: 16). Bu gelişmelerin yol açtığı sınıf algısındaki zayıflıklar, sosyal sınıf farklılıkları konusundaki somut gerçekliğin kavranılmasında önemli güçlüklerin yaşanmasına neden olmaktadır. Bu durumun tek sorumlusu ise liberal ideolojinin hegemonyasıdır (İnsel, 2002: 28). Liberal ideoloji bu kez kitleleri burjuva iktidarına

razı etmede küçük anlatıları kullanmaktadır. Bunu da ironik bir biçimde ideolojilerin sonunu ilan ederek yapmaktadır. Bu bağlamda toplumsal sınıfların sonunun geldiğine dair ortaya atılan birçok tez sosyal bilimler alanını meşgul etmeyi sürdürmektedir. Söz konusu tezler, doğal olarak, 1980'lerle birlikte ortaya çıkan, sınıf mücadelelerinin son bulduğu zemininde hareket eden, öznelerin yeni mücadele alanı olarak kavranan kimlik odaklı 'Yeni Toplumsal Hareketler' nosyonu çerçevesinde güçlü bir biçimde temellendirilebilmektedirler.

İşçi sınıfı-milliyetçilik ilişkisinin tarihsel seyri göstermektedir ki kapitalist yeniden üretim tarzının egemen sınıfı burjuvazi ele geçirip yeniden biçimlendirdiği üstyapı kurumları ile modern toplumun iki temel iktidar ilişkisini (emek-sermaye ve yöneten-yönetilen) hegemonik bir tarzda (rıza-zor gerilimi ekseninde) daha çok politik alanı¹² kullanarak manipüle etmiştir. Burjuvazinin işçi sınıfı (kendisinden paradigma dönüştürücü hak talebinde bulunabilen başat aktör) ve milliyetçilik ilişkisini hegemonya kurucu bir ilişki olarak birikim rejiminin ihtiyaçlarına göre şekillendirdiği görülmüştür. Bu çalışma ile yapılmaya çalışılan da bu hegemonya kurucu ilişkinin ve bu ilişkinin formel bir biçimde açığa çıkarılmasına kılavuzluk edecek kavramsal setin tüm açıklığı ile ortaya çıkarılması için gerekli bir önsoruşturmadır. Bu çerçevede milliyetçilik devletlerarası bir toplumsal yeniden üretim tarzının toplum inşa edici aygıtı olarak, işçi sınıfı burjuvazinin asıl ürünü olarak, iki fenomenin ilişkisi ise burjuva hegemonyasını kurucu bir ilişki olarak tespit edilmiştir.

¹² Bunun nedeni burjuva egemenliğinin tarihsel olarak biçimsel bir eşitlik iddiasına dayanmak zorunda olduğudur. Burjuvalar eski toplumun egemen sınıflarını galebe çalmak için fırsat eşitliği ve hukuksal eşitlik talep ederek egemen sınıf pozisyonu kazandıklarından hegemonyaları bu eşitlik taleplerini ilkesel olarak varsaymak zorunda kalmıştır. Dolayısıyla kitleyi manipüle etmenin aracı politik alan olmuştur.

Türkiye’de İşçi Sınıfı ve Milliyetçilik İlişkisi Üzerine Başlangıç Düzeyinde Gözlemler

Bu bölümde Türkiye’de işçi sınıfı ve milliyetçiliğin nasıl bir etkileşim içinde olduğuna bakılacaktır. Bu amaçla Osmanlı İmparatorluğundan başlanarak yaşanan gelişmelere bakmakta fayda olduğu düşünülmektedir.

İşçi sınıfı tarihlerine bakıldığında genel olarak sınıf hareketinin sendikal hareketle eş tutulduğu görülmektedir. Dolayısıyla dünya-tarihsel dönüşümlerin koştulladığı sendikal hareket içindeki değişim ve dönüşümler sınıf hareketinin yaygın kabul gören bir göstergesi olarak kabul edilebilir. Türkiye için de aynı kabulden hareket ettik: Türkiye’de işçi sınıfı hareketine bakmak esasen sendika hareketlerine bakmayı gerektirmektedir. Bu ilişkiye ilişkin tartışmanın kapsadığı dönemin başlangıcı elbette kapitalizmin Türkiye toplumuyla etkileşmeye başladığı XIX. yüzyılın başı olacaktır. .

XIX. yüzyılda Batı Avrupa’da yaşanan hızlı sanayileşmenin, Osmanlı’ya ilk yansıması İslahat hareketlerinde görülür. 1839’dan sonra Osmanlı’da sanayi işyerleri büyümüş ve işçi sayısının hızla arttığı gözlenmiştir. Ancak imalat sanayi daha çok küçük atölyelerde, dokumacılık, dericilik gibi geleneksel üretim alanlarında toplanmıştır. Özellikle dokuma sektöründe kadın ve çocuk işçilerin istihdam edilmesi bu alanda emeğin kontrol edilmesini kolaylaştırırken işçi eylemlerinin de zayıf kalmasına neden olmuştur. Örneğin, Batı Avrupa’daki örneklerden esinle o dönemde, 1845 tarihli Polis Nizamnamesinin 12. maddesinde geçen, “İşini gücünü terk ile mücerret tatili mesalihi ibat garzında olan amele ve işçi makûlelerinin cemiyet züharının ve gerek bu misilla asayışı ammeyi ihlal edecek her güna fitne ve

fesat cemiyetlerinin def ve izalesi ile ihtilal vukuunun önü kesilmesi esvabına teşebbüs ve müsaberet...” (Çavdar, 2005: 69) hükümde de ifade edildiği üzere önemli bir işçi eylemine rastlamak çok zordur.

1850’lerdeki *laissez-faire* (bırakınız yapınlar) ekonomisi, Osmanlı İmparatorluğu’nun Avrupa devletlerinin ürünleri için pazar alanı haline gelmesine bu sayede yabancı yatırımların artmasına yol açmış ve böylece Osmanlı’nın borçlandırılarak önemli iktisadi yapılarına egemen olunmuştur. Osmanlı ekonomisini büyük oranda ele geçirmiş olan Avrupa sermayesi, XX. yüzyıl. başında Türkiye’de varlığını hissettiren bir işçi sınıfının ortaya çıkmasına neden olmuştur (Çavdar, 2005: 72).

XIX. yüzyılın son çeyreğine kadar işçi direnişlerinde, genellikle makinelere karşı koyma ya da maden ocaklarına inmeme gibi sınırlı ve etkisiz eylemler gözlenmekteydi. Özellikle makinelere karşı oluşun nedeni, doğal olarak, işçileri işsiz bırakacağına inanılmasıydı. Nitekim makinelere karşı eylemler XX. yüzyıla kadar devam etmiştir (Akkaya, 2002: 137) Ancak 1876’da Meşrutiyetin ilanı ile artan özgürlükçü hareketler ile işçi eylemlerinde de artış gözlenmiştir (Çavdar, 2005: 75-76). 1870’den sonra giderek büyüyen Alman, İngiliz ve Fransız tekellerinin uluslararası politikaya yansıyan mücadeleleri I. Dünya Savaşı’na kadar devam etmiş, bu durum Osmanlı İmparatorluğu’nu da büyük oranda etkilemiştir (Çavdar, 2005: 79).

Dönem boyunca gerçekleştirilen grevlerin karakteri, haliyle, sınıf hareketinin karakterini yansıtır nitelikte olacaktır. 1882-1906 yılları arasında gerçekleşen grevlerin özelliği bu grevlerde güçlü bir işçi sınıfı örgütünün olmamasıydı. Bu dönemdeki grevlerde Osmanlı vatandaşı olmayan yabancı işçilerle (Rum, Ermeni,

Bulgar, Yahudi) etnik ve dinsel ayrılıklar aşılarak birlikte hareket edilmiştir. Ancak bu durum XX. yüzyıl. sonu ve XX. yüzyıl. başında bağımsızlık mücadeleleri, savaşlar, göçler vs. nedeniyle önemli bir soruna dönüşecek ve işçiler arasında Müslüman ve gayri-Müslim ayrışmasına neden olacaktır. 1923 yılında gerçekleşen grevler ise daha çok yabancı sermayeli işletmelere karşı gerçekleştirilmiş ve işçiler yabancılara karşı zafer kazanan bir ulusun üyeleri olarak hareket ederek sınıfsal çıkarlarını ikinci plana itmişlerdir (Akkaya, 2002: 140).

Osmanlı'da, II. Meşrutiyet'in ilanına denk gelen 1908 grevleri işçi hareketinde önemli bir tarihi eşiktir. Bu grevler daha çok ekonomik konulara yönelik olsa da yabancı sermayeli işletmelerde uygulanan ücret politikalarına yönelik tepki de oldukça dikkat çekicidir. 1908 grevleri, işçi basınında canlanmaya yol açması, işçileri örgütlenmeye teşvik etmesi, siyasi partilerin dikkatini çekerek ülkede bir işçi sorunu olduğunu ve parti programlarında buna yer vermek gerektiği düşüncesini yaratması açısından oldukça önemlidir. Ancak 1913 yılında İttihat ve Terakki'nin iktidara gelmesinin ardından milliyetçi akımların ve savaş koşullarının da etkisiyle işçi hareketleri uzun bir sessizliğe gömülecektir (Akkaya, 2002: 142). Ayrıca 1908 grevlerinden sonra ilk kez ülke düzeyinde çalışma ilişkilerini düzenlemek için 1909 yılında Tatil-i Eşgal Kanunu çıkarılmış ve tek parti döneminde dahi yürürlükte kalmıştır. Bu kanun ile hükümetten ruhsat alarak kurulan işletmelerde sendika kurulması yasaklanmış, greve gitmek bir uzlaşma sürecine bağlanmıştır. Beri yandan, Osmanlı Dönemi'nde işçi sınıfı hareketi olumlu bir seyir izlememiştir. Kadın işçiler, köylü/çiftçi işçiler, mevsimlik işçiler, demiryolunda çalışan asker-işçiler işçi sınıfı kimliğinin oluşumunda süreklilik açısından önemli engeller yaratmıştır (Akkaya, 2002: 144).

Türkiye’de işçi sınıfının durumunu açığa çıkaran önemli bir gelişme 1923 yılında gerçekleştirilen İzmir İktisat Kongresidir (Çavdar, 2005: 106). Bu kongre ile Türkiye’de takip edilecek iktisadi sistemin ne laissez-faire ne de sosyalist ekonomiler olacağı, buna karşı karma bir ekonominin izinden gidileceği ifade edilmiştir. Kongre, işçi sınıfının konumunu belirlemesi bağlamında elzemdir. Nitekim buna göre işçiler ancak ulusal kurtuluş hareketi içinde önemli bir yer teşkil edeceklerdir. Aydınlik dergisinin 1923 tarihli sayısında Dr. Şefik Hüsnü’nün açıklaması şöyledir:

İşçilerimizin eline kendilerini göstermek için iki fırsat geçti: İzmir İktisat Kongresi ve Meclisi Milli intihabı. İşçi sınıfı bir imtihandan geçiriyor... Memleketimizin her tarafından gelen işçi sınıfı mümessilleri İzmir’de buluşup görüştüler. Bu Türkiye’nin işçilik tarihinde ilk defa vaki olan bir hadisedir (aktaran Çavdar, 2005: 107).

Kongrenin sonucunda işçilerin önerileri düşüncelerinin öğrenilmesi açısından önemli olmuştur. Nitekim Milli Mücadele’yi gerçekleştiren kadrolar sosyalist bir iktisat modeli izlemeyeceklerini bildirmişlerdir. Böylece İzmir İktisat Kongresi’nde tüccar, sanayici ve büyük toprak sahipleri koalisyonu yeni kurulan devletin iktisadi politikasının çizgilerini kendi sınıf çıkarlarına uygun olacak bir şekilde belirlemişlerdir. 1930 ve 1940’lar arasında yaşanan iktisadi bunalım ve savaş zamanlarında bile yukarıda bahsedilen gruplar ülke ekonomisinde belirleyici konumda olmuşlardır. 1950’lerden sonra ise iktidarı ele geçirerek konumlarını sürekli hale getirmişlerdir (Çavdar, 2005:109).

İzmir İktisat Kongresinden sonra 1925’te kabul edilen Takrir-i Sükûn Kanunu’na temel oluşturan asayiş ve huzuru sağlama yönündeki adımlar işçi hareketlerine yönelik de olmuştur. İşçi sınıfı hareketleri güvenliği ve asayışı bozan hareketler olarak görülmüştür. Dini ve etnik akım ve grupların sindirilmesi ile

emekçilerin ve sosyalistlerin sindirilmesine yönelik çabalar aynı kefeye koyulmuştur. İşçi sınıfının kendi haklarını korumak için kurduğu her cemiyet, grup ve işçi hareketi Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla büyük engellemelerle karşılaşmıştır. Bu nedenle 1930'lara doğru grevlerde azalma görülür. Bunun nedeni işçilere nefes aldirmayan sindirici polis eylemleridir (Çavdar, 2005: 113 ve 114).

Yine 1920'lerde CHP hükümeti öncülüğünde işçi sınıfının vatanın menfaati için çalışması, sınıflaşmayı reddedip bunun yerine milletçe kütleleşmek fikrini müdafaa etmesi gerektiği sık sık ifade edilmiştir. Hatta millet fikrine sahip Türk işçilerini oluşturmak vurgusuyla bir yandan işçiler milliyetçileştirilip, diğer yandan milliyetçileştirilmiş işçilerin örgütleri aracılığı ile de milliyetçilik toplumsallaştırılmaya çalışılmıştır (Akkaya, 2002: 148). Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş yıllarında işçi sınıfına yönelik bu tutum işçi sınıfının geleceğini de önemli ölçüde etkilemiştir. 1930 yıllarda CHP'nin işçi sınıfına bakışı "Türk işçisi milliyetçidir" başlıklı yazıda şu şekilde dile getirmiştir:

Türk işçisi ne sermayeyi ezen şımarık bir iştirakçiliğe, ne de işçi kemiklerinden kuleler yapmak isteyen bir burjuvaziye mütehammil değildir... Türk işçisi Adam Smith'in müremerrit şakirtleri gibi devleti banker kasasının bekçisinden ibaret görmüyor. Buna karşın sermayeyi ve özel benliğe inkâr eden istibdadı da nefyeder (aktaran Çavdar, 2005: 119).

1936 yılında önemli başka bir gelişme de Dernekler yasasının 141 ve 142. Maddeler doğrultusunda değiştirilmesidir ki bu değişiklikten sonra sınıf temeline dayanan dernek kurmak yasaklanmıştır. Bu yasak II. Dünya Savaşın sonra Birleşmiş Milletler kuruluş bildirgesi imzalanarak sağlanan demokrasinin öncülüğünde "sınıf temeline dayanan cemiyet kurulamaz" hükmü kaldırılana kadar devam etmiştir (Çavdar,

2005:119). Aynı şekilde İzmir İktisat Kongresinde kabul edilen iş kanununda “sendika kurma” yasağı da devam ettirilmiştir. Aynı yıllarda hâkim politika olarak devletçiliğin benimsenmesi, devleti çalışma hayatı ve ilişkilerinin tek düzenleyicisi ve otoriter aktörü rolüne, işçileri de devletten medet umar duruma sokmuştur (Akkaya, 2002a: 153). 1940’lı yıllarda yine sendikaların hürriyetçilik, milliyetçilik ve devletçilik perspektifinde hareket etmeleri ve milletin menfaatine yararlı olmaları beklenmektedir (Akkaya, 2002a: 155). Anlaşıldığı kadarıyla milliyetçilik sendikalara devlet tarafından dikte edilen bir ideoloji olmuştur. Amaç sendikaların hiçbir dönem için devletin karşısında ayrı bir güç olmamasıdır. Burjuvazinin hegemonik aracı olarak kullandığı milliyetçilik Türkiye’de işçi sınıfının oluşumunda en başından beri ulusal aidiyete yapılan vurgu nedeniyle etkili olmuştur. Bu vurgu, Avrupa’da ulus devletlerin kuruluş aşamalarında ve Dünya Savaş’larının yaşandığı dönemde işçilerin desteğini kazanmak amacıyla ulusal çıkarlara yönelik yapılan vurgunun aynısıdır.

Daha önce de ifade edildiği gibi işçi sınıfı ve milliyetçilik ilişkisi iktisadi ve siyasi gelişmeler zemininde dönüşüm geçirmiştir. Nitekim Türkiye’de 1930’lu yıllarla devlet işletmeleri öncülüğünde gerçekleşen sanayileşme programı sonucu ortaya çıkan modern işçi sınıfı profili 1960’lı yıllarda da özel işletmeler tarafından şekillendirilmiştir (Akkaya, 2002b: 65).

1945 yılı sonlarında çok partili hayata geçişten sonra 1946-1950 yılları arasındaki dönemde Türkiye’de Türkiye Sosyalist Partisi ve Türkiye Sosyalist Emekçi ve Köylü Partisi ile cemiyetler yasasında yer alan sınıf temelli örgüt kurma yasağının kaldırılmasıyla birçok sendikanın kurulmasına tanık olunmuştur. Ancak yine de kontrol altında bir sendikacılık hareketi geliştirilmeye çalışılmıştır. Bununla birlikte sendikaların niteliği CHP’nin sendikalar yasası hakkındaki görüşleriyle açık

edilmiştir. Buna göre sendikaların siyasi partilerle ilgilenmemesi, ihtilalci olmayıp, ıslahatçı olması gerektiği, İsveç'te bile sendikalar sınıf mücadelesini bırakmışken Türkiye'de sendikaların sınıf mücadelesi ile ilgilenmesinin gereksiz olduğu, sendikaların asıl işlevlerinin sınıf çıkarları yerine kamu çıkarlarının gözetilmesi olduğunun altı ısrarla çizilmiştir; bütün bunlara ek olarak CHP grev hakkı istemenin vatanseverlikle bağdaşmayacağını da ifade etmiştir (Çavdar, 2005: 124; Koç, 1998: 18). Buna paralel olarak sendikaların çoğu siyasi içeriği boşaltılmış bir mücadele yürütmekten yana tavır almışlardır. Grev hakkı ancak seçim zamanlarında partilerin konuşmalarında yer almıştır (Çavdar, 2005:127 ve 128). Dünya'daki işçi sınıfı hareketlerinde de bu açıkça gözlenmiştir. Savaş ve seçim zamanlarında büyük bir nüfus oluşturan işçi sınıfının desteğini elde etmek için işçi sınıfı haklarına yönelik söylemler benimsenip bu doğrultuda uygulamalara gidilmiştir.

1947-1960 dönemi iktidarlarınca benimsenen işçi örgütlenmesi anlayışına göre sendikaların spor bayramı, kuruluş yıldönümü, müsamere, konser, kokteyl, balo düzenlemesi, sosyal yardımlaşma işleri ile uğraşması istenerek sendikalar asıl işlevlerinden uzaklaştırılmışlardır (Akkaya, 2002a: 167). Örneğin, Demokrat Parti iktidarı sendikaların en basit fonksiyonlarını bile siyaset olarak nitelendirilip yasaklarken sendikalara kendi çizgisine uygun yön vermeye çalışmıştır (Akkaya, 2002a: 166). Demokrat Parti iktidarı bu süreçte ABD'ye yakın, sola kapalı bir demokrasi sonucu tercihini liberal ekonomiden yana kullanmıştır (Çavdar, 2005: 131). Sendikacılık anlayışı da Amerikan tipi sendikacılığa doğru kaymıştır. Buna göre sendikalar sadece ekonomik savaş vermelidirler (Çavdar, 2005: 134).

1952 yılında ABD yardımları sonucu kurulan Türk-İş de uzun yıllar siyasetin dışında kalmaya özen göstermiştir. Ancak 1960'tan sonra Türkiye'de yükselen

sosyalist ve sosyal politikalar sonucu konfederasyonun kendi içinde ortaya çıkan çatışmalar ile işçi sınıfının çıkarlarını ön plana alan kararlar alınabilmiştir (Çavdar, 2005: 135).

Demokrat Parti döneminde sendikalar üzerinde baskı uygulanırken, CHP aleyhine, işçilerin oylarının alınabilmesi amacıyla iş uyuşmazlıklarında işçiler lehine kararlar verilmesi ve önemli zamlar gibi düzenlemeler yapıldı. Ancak Demokrat Parti grev hakkının tanınması konusunda verdiği sözü tutmadı (Koç, 1998: 20). İşçi sınıfı ve sendika tarihine bakıldığında işçilerin en büyük darbeyi kısa vadeli çıkarlar için destek verdikleri iktidarlardan aldığına çoğu kez tanık olunacaktır. İronik bir biçimde 1950 ve 1960 arasındaki dönemde yoğun baskı altında olan işçiler, 1960 yılında gerçekleşen darbe sonunda hazırlanan 1961 Anayasası ile uzun yıllar tartışmalara neden olan grev hakkını elde etmişlerdir (Çavdar, 2005: 144).

Grev hakkını elde etmiş olsalar da 1965 yılında önemli bir işçi eylemi olarak ortaya çıkan Zonguldak kömür ocaklarında, işverenlerin farklı zam uygulamasına karşı ortaya çıkan grev hakkında, hükümet, Türk-İş ve hatta muhalefetteki Ecevit'in bile "grevin kanunsuz ve komünistlerin parmağı olduğu" doğrultusundaki açıklamaları manidardır (Çavdar, 2005: 149). Görülüyor ki Türkiye'de işçi sınıfı çıkarlarına yönelik hak talepleri bütün dönemler için milliyetçi, hürriyetçi ve demokratik ilkelere dayanan bir anlayış etrafında tecelli etmiştir (Çavdar, 2005: 152).

1964 yılında, sendikacılığın ekonomizmin sınırları içinde kalmaması ve sınıf mücadelesinin siyasetin dışında tutulmaması gerektiğine inanan Maden- İş, Plastik- İş, Basın-İş ve Gıda-İş sendikaları tarafından DİSK'in temelleri atılmıştır. Bu dönem ilk fabrika işgali 1968'de Derby işyerinde gerçekleştirilmiştir (Çavdar, 2005: 160). DİSK'in "partiler üstü" ve toplu sözleşme ile sınırlı sendikacılığa karşı benimsediği

“sınıf ve kitle” sendikacılığı işçilerin örgütlenmesi açısından önemli etkilerde bulunmuştur (Akkaya, 2002b: 75). Denebilir ki DİSK’in kuruluşuna kadar devletten bağımsız hareket eden, hatta kurulan sendikalara rastlamak olanaksızdı. Nitekim bu dönem artan işçi ve gençlik eylemleri suçlu gösterilerek, Orgeneral Memduh Tağmaç var olan anayasanın topluma bol geldiğini ifade etmiş ve olaylar bahane edilerek 12 Mart darbesi gerçekleştirilmiştir (Çavdar, 2005: 168) Askeri yönetim başta işçi sınıfı olmak üzere aydınlara göz açtırmamıştır. DİSK başta olmak üzere birçok sendika kapanma tehdidiyle karşı kaşıya kalmış. Grevler azalmış, devam edenler ertelenmiş, buna karşı lokavt sayısı günden güne artmıştır (Çavdar, 2005: 174). Dünya genelinde 1970’lerin sermaye hareketleri ve buna yönelik sendikaların tavır alışları göz önüne alındığında, bu durum hiç de olağanüstü görünmemektedir.

1980’leri şekillendiren gelişme 24 Ocak Kararları’dır. Böylece Türkiye’de neoliberal politikalar hayata geçirilmeye çalışılmıştır. Bu politikanın özünde XIX. yüzyılın acımasız kapitalizmine dönüş yatmaktadır (Çavdar, 2005: 192). 1980’ler bu nedenle özellikle tekstil ve metal iş kolunda 220 iş yerinde 85 bin işçinin katıldığı bir greve tanık olmuştur. 1980 darbesine gerekçe olarak da bu gelişmeler gösterilmiştir.

Neoliberal iktisat politikalarının kamu işçilerinin haklarını tasfiyesi Türk-İş’le siyasal iktidar arasındaki ilişkide bazı gedikler açmış olsa da Türk-İş devlet sendikacılığı çizgisini kaybetmemiştir (Üstün, 2002: 239). Hatta darbe döneminde cunta yönetimini destekleyip, hükümete genel sekteri Sadık Şide’yi bakan olarak vermiştir. Böylece sol eğilimli sendikaların birçoğu kapatılmıştır. Türk-İş yöneticileri yaşananları can-ı gönülden desteklemiş, devlet otoritesinin yeniden sağlandığına ve devletin devlet olma vasfına yeniden erdiğine şahit olarak huzurlu ve güvenli olduklarını ifade etmişlerdir (Çavdar, 2005: 197, 198). Hazırlanan yeni anayasayla

birlikte sendikaların hareket alanları tamamen kısıtlanmıştır. Buna göre sendikaların siyasi faaliyette bulunmaları tamamen yasaklanmıştır. Bu dönemde ilgi çekici bir gelişme de DİSK'in Türk-İş'in politikasına yaklaşmasıdır. Zira 1970'lerin sonunda DİSK'in CHP'ileştiğine tanık olunmuştur. Bu gelişmenin nedeni bir taraftan sendika yöneticilerinin devleti karşılarına almak istememeleriyle, diğer taraftan dünya genelinde faşizme ve emperyalizme karşı Ulusal Demokratik Hükümeti kuracak partinin CHP olduğuna inançtı (Akkaya: 2002b: 78-79)

1980'lerde grev hakkına yönelik sınırlama ve yasaklamalar sonucunda, eylemlerin zorlayıcı olmaktan uzaklaşmış, iş yavaşlatma, viziteye toplu çıkma, mesaiye fazla kalmama gibi üretimi doğrudan etkilemeyen ancak gövde gösterisi mahiyetindeki eylemler yaygınlaşmıştır.

24 Ocak Kararları'nın sağlanmasından sonra Özal hükümetinin mali akımları da serbestleştirilmesinden sonra Türkiye'nin küresel kapitalizme eklenme süreci hızlanmıştır. Bu durum özel sektörde ve devlet sektöründe aşırı borçlanmayla sonuçlanmıştır. Yine 1994 yılında 5 Nisan Kararları'yla IMF'nin etkisiyle özelleştirmeye ağırlık verilmiş, sonuç olarak Türkiye'nin sosyal ve ekonomik yapısını “yeniden yapılandırma” çalışmalarıyla kökten bir değişim içine girilmiştir. Bu dönüşümün işçi sınıfına yansması işçi sınıfının daha fazla hak mahrumiyetine uğratılması, yoksullaşması, işsizleşmesi şeklinde olmuştur (Çavdar, 2005:207). 1990'lar sosyalist hareket ile işçi sınıfının bağ kurmaya çalıştığı bir dönem olsa bile kırdan kente yönelen yeni bir göç dalgası ile deneyimsiz, birikimsiz, sosyalist harekete oldukça mesafeli bir işçi kuşağının ortaya çıkması ile bu bağ olanaksızlaşmıştır (Akkaya, 2002b: 92).

1995 Refah-Yol iktidarı döneminde grev ve eylemlerde yavaşlama ve içerik değişikliği baş göstermiştir. Eylem konuları “bedelsiz ithalat”, “emeklilik yaşı”, “ücret zamları” ve “işçi alacakları”na evrilmiştir (Çavdar, 2005: 212).

1980’ler de başlayan ve AKP iktidarıyla devam eden süreçte, küresel kapitalizme eklenme hamlesine tanık olunmaktadır. Bu durumun sonucu olarak işçi sınıfı örgütleri ve sendikalar giderek sindirilmiş, artan özelleştirme politikalarıyla birçok işçi daha güvencesiz şartlarda çalışmak zorunda bırakılmış, birçoğu ise işten çıkarılmalarla yüz yüze kalmıştır. Sendikalı ve toplu sözleşme yapabilecek işçi sayısı sendika yasalarıyla olabilecek en aşağı düzeye çekilmiştir (Çavdar, 2005: 215)

Sonuç olarak, Türkiye’de işçi sınıfının ana gövdesini oluşturan kamuda çalışan işçilerin devlet destekli kolektif burjuvazi ile girdikleri ilişki işçi sınıfının devlete bakışını da büyük oranda belirlemiştir. İşçi sınıfı-devlet ilişkisi temelde oldukça ılımlı bir ilişki biçiminde seyretmiştir. Örneğin ithal ikameci birikim modeline de bağlı olarak kapitalist devlet işletmelerinde sınıf mücadelesi geri ve ılımlı bir görünüm almıştır. Avrupa’da yaşanan sınıf mücadelelerinde işçi sınıfı kendi haklarının kazanılması ile sol partiler arasında önemli bir bağ görürken, Türkiye’de durum oldukça farklıdır. Türkiye sosyal demokrasi işçi sınıfı ile belli oranda bir bağa sahip olsa da hiçbir zaman bir işçi partisi niteliğine kavuşamamış, daha doğrusu geleneksel devlet partisi niteliğiyle çoğu kez işçi sınıfına yönelik baskıcı yasa ve uygulamaların savunuculuğunu bile üstlenmiştir (Üstün, 2002: 240, 243). Nitekim devletin gözünden sınıf mefhumu kavga, ayrılık vs. unsuru haline getirilerek bir an önce kapatılması gereken, ulusun menfaatlerini olumsuz etkileyecek bir sorun gibi görülmüş, bu sorunla başa çıkmanın tek yolu ise işçi sınıfının milliyetçi-mukaddesatçı değerlerle örgütlenmesini sağlamak olduğuna inanılmıştır. Ancak

Türkiye’de yaşanan sınıf hareketi her ne kadar dünyada yaşananlardan çok sonra hatta dünyada gerilediği bir dönemde ortaya çıkmış olsa da işçi sınıfının milliyetçi reflekslerle hareket etmesi yönündeki müdahaleler, açıkça emeğin sömürüsü ile sermaye birikimine katkı sağlamak amacını gütmekten öte bir gerekçeyle açıklanamaz. Bu konuda yaptığımız başlangıç gözlemlerini aşacak tespitler yapmak, bu gerilimli ilişkiye son verecek, sınıf-kimlik geriliminin kısır döngüsünü aşacak bir bakış açısıyla hareket etmeyi gerektirmektedir. Türkiye’de işçi sınıfı ve milliyetçilik ilişkisinin daha tam bir analizi de ancak bu tür bir bakış açısının kılavuzluğunda mümkündür.

Kaynakça

- Abendroth, Wolfgang (1992) *Avrupa İşçi Hareketleri Tarihi*, Çev. Ali Çakıroğlu, İstanbul: Belge Yayınları.
- Agamben, Giorgio (2001) *Kutsal İnsan -Egemen İktidar ve Çıplak Hayat*, Çev. İsmail Türkmen, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Ağaoğulları, M. Ali (1986) "Halk ya da Ulus Egemenliğinin Kuramsal Temelleri Üzerine Birkaç Düşünce" *AÜSBF Dergisi*, Cilt: XLI, Ocak-Aralık, No: 1-4, s. 131-152
- Ağaoğulları, M. Ali (1992) "Milliyetçilik Nereden Nereye? Tarihsel bir Bakış", M.A. Ağaoğulları, Baskın Oran, Alaeddin Şenel, İlhan Tekeli (Yazarlar), *Gelecek Dergisi*, Sayı 5, içinde, s.58-82
- Akkaya, Yüksel (2002a) "Türkiye'de İşçi Sınıfı ve Sendikacılık- I", *Praksis*, Sayı 5, s. 131-176.
- Akkaya, Yüksel (2002b) "Türkiye'de İşçi Sınıfı ve Sendikacılık- II" *Praksis*, Sayı 6, s. 63-101.
- Anderson, Benedict (1993) *Hayali Cemaatler -Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması*, Çev. İskender Savaşır, İstanbul: Metis Yayınları.
- Assmann, Jan (2001) *Kültürel Bellek -Eski Yüksek Kültürlerde Yazı, Hatırlama ve Politik Kimlik*, Çev. Ayşe Tekin, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

- Balibar, Etienne (1993) “Ulus Biçimi: Tarih Ve İdeoloji”, E. Balibar ve I.Wallerstein, *Irk Ulus Sınıf Belirsiz Kimlikler*, Çev. Nazlı Ökten, İstanbul: Metis Yayınları içinde, s. 109-134
- Balibar, Etienne (2008) *Biz, Avrupa Halkı? Ulusaşırı Yurttaşlık Üzerine Düşünümler*, Çev. Kutlu Tunca, İzmir: Ara-lık Yayınları.
- Beneton, Philippe (1991) *Toplumsal Sınıflar*, Çev. Hüsnu Dilli, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Boratav, Korkut (1991) *Türkiye’de Sosyal Sınıflar ve Bölüşüm*, İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- Bottomore, T. (2002) “Sınıf”, *Marksist Düşünce Sözlüğü*, Çev. Mete Tunçay İstanbul: İletişim Yayınları, s. 517-520
- Buğra, Ayşe (2008) “Sınıf ve Siyaset”, *Toplum ve Bilim Dergisi*, Sayı 113, s. 9-21
- Can, Kemal (2007) “Yoksulluk ve Milliyetçilik”, Necmi Erdoğan (Editör), *Yoksulluk Halleri Türkiye’de Kent Yoksulluğunun Toplumsal Görünümleri*, Aksu Bora, Kemal Can, Ahmet Çiğdem, Necmi Erdoğan, Ömer Laçiner, Ersan Ocak, Mustafa Şen (Yazarlar), İstanbul: İletişim Yayınları içinde, s. 175-202
- Calhoun, Craig (2007) *Milliyetçilik*, Çev. Bilgen Sütçüoğlu, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Callinicos, Alex ve Chris Harman (1994) *Değişen İşçi Sınıfı- İşçi Sınıfının Değişen Yapısı Üzerine Denemeler*, Çev. Osman Akınhay, İstanbul: Z Yayınları.

- Chatterjee, Partha (2008) “Heterojen Zamanda Millet” Umut Özkırımlı (Der.), 21. *Yüzyılda Milliyetçilik*, Çev: Yetkin Başkavak, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları içinde, s. 35-61
- Cogniot, Georges (1975) *Komünist Enternasyonal-Tarih Özeti*, Çev. Hüseyin Güçlü, Ankara: Temel Yayınlar.
- Connerton, Paul (1999) *Toplumlar Nasıl Anımsar?* Çev: Alaeddin Şenel, İstanbul: Ayrıntı Yayınları
- Çavdar, Tevfik (2005) *Türkiye İşçi Sınıfı Tarihinden Kesitler*, İstanbul: Nâzım Kitaplığı.
- Çınar, Menderes (1993) “Küresel Sermaye ve Ulus Devlet Üzerine Etkileri”, *Toplum ve Bilim Dergisi*, Sayı 62, s. 78-94
- Dieckhoff, Alain (2010) “Siyasal Milliyetçiliğe Karşı Kültürel Milliyetçilik Mi?”, Alain Dieckhoff ve Christophe Jaffrelot (Yay. Haz.), *Milliyetçiliği Yeniden Düşünmek Kuramlar ve Uygulamalar*, Çev. Devrim Çetinkasap, İstanbul: İletişim Yayınları içinde, s.83-102.
- Dieckhoff, Alain ve Jaffrelot, Christophe (2010) “Küreselleşen ve Bölgeselleşen Dünyada Milliyetçiliğin Direnişi”, Alain Dieckhoff ve Christophe Jaffrelot (Yay. Haz.), *Milliyetçiliği Yeniden Düşünmek Kuramlar ve Uygulamalar*, Çev. Devrim Çetinkasap, İstanbul: İletişim Yayınları içinde, s. 335-356.
- Dostoyevski, F. M. (2005) *Yeraltından Notlar*, Çev. Mehmet Özgül, 12. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları.

- Durand, Jean – Pierre (2000) *Marx'ın Sosyolojisi*, Çev. Ali Aktaş, İstanbul: Birikim Yayınları.
- Engels, F. (1994) “Engels’in 1888 Tarihli İngilizce Baskıya Notu”, K. Marx ve F. Engels, *Komünist Manifesto*, Çev. Gaybi Köylü, 7. Baskı, Ankara: Bilim ve Sosyalizm Yayınları içinde, s. .
- Engels, F. (1997) *İngiltere’de Emekçi Sınıfın Durumu*, Çev. Yurdakul Fincancı, Ankara: Sol Yayınları.
- Engels, F. (2005) “Önsöz”, Karl Marx, *Fransa’da İç Savaş*, Çev. Kenan Somer, 3. Baskı, Ankara: Sol Yayınları içinde, s. 7-21.
- Erbaş, Hayriye (2001) “Küresel Kriz ve Marjinalleşme Sürecinde Göç ve Göçmenler”, *Doğu Batı Dünya Neyi Tartışıyor -1 Küreselleşme*, Sayı 18, Şubat-Mart-Nisan, s. 162-182
- Gellner, Ernest (1998) *Milliyetçiliğe Bakmak*, Çev. Simten Coşar ve Saltuk Özertürk-Nalan Soyarık, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Geniş, Arif (2008) “Proletarya” Fikret Başkaya ve Aydın Ördek (Editörler), *Ekonomik Kurumlar ve Kavramlar Sözlüğü* Ankara: Maki Yayınevi, s. 941-949
- Güney, Atilla (2003) “Kapitalizmin Krizi ve Devlet Kuramı: Bob Jessop Üzerine Bir Değerlendirme”, *Praksis*, Sayı 9, Sayfa: 357–377

- Halliday, Fred (2008) “Evrensellik ve Haklar: Milliyetçiliğin Karşısındaki Tehditler”
Umut Özkırımlı (Der.), *21. Yüzyılda Milliyetçilik*, Çev: Yetkin Başkavak,
İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları içinde, s. 63-75
- Harvey, David (1999) *Postmodernliğin Durumu -Kültürel Değişimin Kökenleri*, Çev.
Sungur Savran, 2. Basım, İstanbul: Metis Yayınları.
- Hobsbawm, E. J. (1993) *1780’den Günümüze Milletler ve Milliyetçilik -Program,
Mit, Gerçeklik*, Çev. Osman Akınhay, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Huberman, Leo (1974) *Feodal Toplumdan Yirminci Yüzyıla*, Çev. Murat Belge,
İstanbul: Bilim Yayınları.
- İnsel, Ahmet (2008) “Sosyal Sınıflar Tarihe Mi Karıştı?”, *Toplum ve Bilim Dergisi*,
Sayı 113, s. 21-29
- Jaffrelot, Christophe (2010) “Bir Milliyetçilik Kuramı İçin”, Alain Dieckhoff ve
Christophe Jaffrelot (Yay. Haz.), *Milliyetçiliği Yeniden Düşünmek Kuramlar
ve Uygulamalar*, Çev: Devrim Çetinkasap, İstanbul: İletişim Yayınları içinde,
s. 23- 82.
- Koç, Yıldırım (1998) *100 Soruda Türkiye’de İşçi ve Sendikacılık Hareketi*, İstanbul:
Gerçek Yayınevi.
- Kozanoğlu, Hayri (2002) “Küreselleşme ve Uluslarüstü Sermaye Sınıfı”, *Doğu Batı
Dünya Neyi Tartışıyor -1 Küreselleşme*, Sayı 18, Şubat-Mart-Nisan, s. 152-
162

Kuczyinski, Jurgen (1994) *İşçi Sınıfı Tarihi*, Çev. Galip Üstün, İstanbul: Sosyalist Yayınlar.

Löwy Michael (1977) “Marksistler ve Ulusal Sorun”, <http://www.birikimdergisi.com/birikim/dergiyazi.aspx?did=2&dsid=271&dyid=4179&yazi=Marksistler%20ve%20Ulusal%20Sorun> Çev. Bülent Aksoy, s. 65-83, [Erişim Tarihi: Temmuz 2011]

Marx, K. (1999) *Felsefenin Sefaleti*, Çev. Ahmet Kardam, 5. Baskı, Ankara: Sol Yayınları.

Marx, K. (2002) *Louis Bonaparte'ın 18 Brumaire'i*, Çev. Sevim Belli, 2. Baskı, Ankara: Sol Yayınları.

Marx, K. (2005) *Fransa'da İç Savaş*, Çev. Kenan Somer, 3. Baskı, Ankara: Sol Yayınları.

Marx, K. (1997) *Kapital I. Cilt*, Çev. Alaattin Bilgi, 5. Baskı, Ankara: Sol Yayınları.

Marx, K. ve F. Engels (1994) *Komünist Manifesto*, Çev. Gaybi Köylü, 7. Baskı, Ankara: Bilim ve Sosyalizm Yayınları.

Marx, K.ve Engels, F.(1999) *Alman İdeolojisi*, Çev. Sevim Belli, 4. Baskı, Ankara: Sol Yayınları.

Narin, Özgür (2006) “Sınıf Çözümlemelerinin Med Cezirleri, Marks, Weber ve Ötesi” Demet Yılmaz, Ferhat Akyüz, Fuat Ercan, Koray R. Yılmaz, Ümit Akçay ve Tolga Tören, (Hazırlayanlar), *Kapitalizmi Anlamak* Ankara: Dipnot Yayınları içinde, s. 57-100

- Online Etymology Dictionary* (2011) “Class”,
<http://www.etymonline.com/index.php?search=class&searchmode=none>,
[Erişim Tarihi: Nisan 2011]
- Öngen Tulin (1994) *Prometheus'un Sönmeyen Ateşi -Günümüzde İşçi Sınıfı*,
İstanbul: Alan Yayıncılık.
- Öngen, Tülin (2002) “Marx ve Sınıf”, *Praksis*, Sayı 8, s. 9-28
- Öngen, Tülin (2003) “Küresel Kapitalizm Ve Sermayenin Yeni Hegemonya Stratejileri”,
http://arsiv.petrodis.org.tr/yayinlar/yillik/2003_yillik/01_sermaye/govde.htm,
[Erişim Tarihi: Temmuz 2011]
- Özdemir, Şennur (2008) “Burjuva”, Fikret Başkaya, Aydın Ördek (Editörler),
Ekonomik Kurumlar ve Kavramlar Sözlüğü, Ankara: Maki Yayınevi, s. 103-109
- Özkırmılı, Umut (2008) *Milliyetçilik Kuramları Eleştirel Bir Bakış*, Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- Poggi, Gianfranco (2001) *Modern Devletin Gelişimi Sosyolojik Bir Yaklaşım*, Çev. Şule Kut- Binnaz Toprak, İstanbul: İstanbul Bilgi üniversitesi Yayınları.
- Robinson, William (2002) “Küresel Kapitalizm ve Ulusötesi Kapitalist Hegemonya: Kuramsal Notlar ve Görgül Deliller”, *Praksis*, Çev.Erdem Türközü, Sayı 8, s. 125-168

- Roger, Antoine (2008) *Milliyetçilik Kuramları*, Çev. Aziz Ufuk Kılıç, İstanbul: Versus Kitap.
- Scase, Richard (2002) *Sınıf Yöneticiler, Mavi ve Beyaz Yakalılar*, Çev. Barış Şarer, Ankara: Rastlantı Yayınları.
- Sencer, Muzaffer (1974) *Sosyal Sınıflar*, İstanbul: Gözlem Yayınları.
- Silver, Beverly J. (2009) *Emeğin Gücü 1870'ten Günümüze İşçi Hareketleri ve Küreselleşme*, Çev. Aslı Önal, İstanbul: Yordam Kitap.
- Smith, Anthony (2002) *Küreselleşme Çağında Milliyetçilik*, Çev. Derya Kömürcü, İstanbul: Everest Yayıncılık.
- Swingewood, Alan (1998) *Sosyolojik Düşüncenin Kısa Tarihi*, Çev. Osman Akınhay, 2. Baskı, Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- Şen, Furkan (2004) *Globalleşme Sürecinde Milliyetçilik Trendleri ve Ulus Devlet*, Ankara: Yargı Yayınevi.
- Thiesse, Anne-Marie (2010) "Uluslararası Kimlikler, Uluslararası Bir Paradigma", Alain Dieckhoff ve Christophe Jaffrelot (Yay. Haz.), *Milliyetçiliği Yeniden Düşünmek Kuramlar ve Uygulamalar*, Çev: Devrim Çetinkasap, İstanbul: İletişim Yayınları, s. 151-178.
- Ursula, Le Guin (1994) *Mülksüzler*, Çev: Levent Mollamustafaoğlu, 3. Basım, İstanbul: Metis Yayınları.
- Üstün, Mahmut (2002) "Türkiye İşçi Sınıfına Bakarken..." *Praksis*, Sayı 8, s. 227-254.

- Wallerstein, I. (1993) “Halklılığın İnşası: Irkçılık, Milliyetçilik Ve Etniklik”, E. Balibar ve I.Wallerstein, *İrk Ulus Sınıf Belirsiz Kimlikler*, Çev. Nazlı Ökten, İstanbul: Metis Yayınları içinde, s. 91-109
- William, Mcneill H. (1998) *Dünya Tarihi*, Çev. Alaeddin Şenel, 4. Baskı, Ankara: İmge Kitabevi
- Wood Ellen Meiksins (2009) *Yurttaşlardan Lordlara -Eskiçağlardan Ortaçağlardan Batı Siyasi Düşüncesinin Toplumsal Tarihi*, Çev. Oya Köymen, İstanbul: Yordam Kitap.
- Wood, Ellen Meiksins (2001) “İlişki ve Süreç Olarak Sınıf”, *Praksis*, Sayı 1 , s. 92-119.
- Worsley, Peter (2007) “Sınıf”, Hayriye Erbaş (Der.), *Fark/Kimlik Sınıf*, Çev. Hayriye Erbaş, Ankara: Eos Yayınevi içinde, s. 131-172.
- Yeğen, Mesut (2002) “Yurttaşlık ve Türklük”, *Toplum ve Bilim Dergisi*, Sayı 93, s. 200-217.
- Zawadzki, Paul (2010), “Milliyetçilik, Demokrasi ve Din”, Alain Dieckhoff ve Christophe Jaffrelot (Yay. Haz.), *Milliyetçiliği Yeniden Düşünmek Kuramlar ve Uygulamalar*, Çev. Devrim Çetinkasap, İstanbul: İletişim Yayınları içinde, s. 209-244.
- Zeka, Necmi (1990) “Yollara Çatallanan Bahçe Aynalı Gökdelenler Dil Oyunları ve Robespierre, Necmi Zeka (Derleyen ve Sunan) *Postmodernizm, Türkçeleştirenler: Güleğül Naliş, Dumrul Sabuncuoğlu, Deniz Erksan* İstanbul: Kıyı Yayınlar

Özet

Modern toplumu, modern öncesi toplumlardan siyasal iktisadi manada üzerine temellendiği iktisadi (emek-sermaye çatışması) ve siyasal (yöneten-yönetilen ilişkisi) gerilimlerin niteliği ayırmaktadır. Doğal olarak modern toplumun incelenmesi gereken başat sorunlarının (kitlesel savaşlar, çatışmalar, yoksulluk, mahrumiyetler) toplumsal-siyasal olarak çözümlenmesi çabaları nihai olarak ya bu gerilimlerden birini ya da ikisini birden referans alacaktır. Diğer yandan modern toplumun bu kurucu ilişkilerinin birer gerilim olarak görülmek yerine çatışma içermeyen kendiliğinden (doğal) ilişkiler olarak görülmeleri de mümkündür. Bu çalışmada modern toplumun ayırıcı vasfını temsil eden emek-sermaye ve yöneten-yönetilen ilişkileri gerilim içeren (zıtların birbirlerini gerektirdiği) birer ilişki olarak kabul edilmişlerdir. Bu bakımdan modern toplumun kendini bütün olarak yeniden üretmesini olanaklı kılan iktisadi ilişki emek-sermaye çatışması, bu çatışmanın kategorik aktörleri işçi sınıfı ve burjuvazi olarak, siyasal ilişki ise yöneten-yönetilen ilişkisi, bu ilişkinin kategorik aktörleri ise ulus devlet ve ulusa mensup, birey yurttaştır. Bu iki düzey gerçekte birbirlerinden ayırtılamaz bir bütün oluşturuyor olmalarına rağmen, modern toplumun egemen sınıfı burjuvazinin egemenlik ihtiyaçlarınca tarihsel olarak belirlenen özgün biçimsel siyasal iktisadi eşitlik ilkesi (iktisadi manada fırsat eşitliği, siyasi manada hukuki eşitlik), bu ilişkileri koşullayan gerilimleri gizlemek üzeredir. Oysa ilginç olmayan bir biçimde söz konusu ilişkilerin iddia edildiği gibi gerçekten daha eşitlikçi bir zeminde gerçekleşmesi neredeyse bütünüyle işçi sınıfının verdiği siyasal (örneğin genel oy hakkı) ve iktisadi (örneğin çalışma gününün kısaltılması) hak mücadeleleri ile olmuştur. Modern toplumun bu kurucu ilişkileri bağlamında burjuvazi, yapısal rıza-zor gerektirmeleriyle

(hegemonya), özellikle de yöneten-yönetilen ilişkisinin kendiliğindenliği temelinde egemenliğini sürekli kılmak çabasında olmuştur. İşçi sınıfının hayatını kazanmak ve uyruk olmak zorunlulukları onun fırsat eşitlikleri ve eşit yurttaşlar düzenine razı edilmesini olanaklı kılmıştır. Gerçekte daha radikal siyasal talepler olarak kabul edilebilecek iktisadi talepler, yurttaşlığın ve bağlı kültürel yükümlülüklerin gereği olarak sürekli geriye düşürülmüştür. Bu çalışma burjuvazinin hegemonyasını tesis eden, bu nedenle kapalı kalan modern toplumun özgün bir ilişkisini, milliyetçilik-işçi sınıfı ilişkisini açığa çıkarmayı hedeflemiştir.

Anahtar Sözcükler: İşçi Sınıfı, Burjuvazi, Milliyetçilik, Hegemonya Kurucu İlişki

Abstract

Modern society differs from the pre-modern societies in its quality of economic (labor-capital antagonism) and political (sovereign-subject relationship) tensions on which it is based both from the political and economic aspects. Naturally, efforts to solve the basic problems of modern society (mass wars, conflicts, poverty, privations) socio-politically have to refer to one of those tensions or both in the last analysis. On the other hand, it is possible to see modern societies' those establishing relationships as spontaneous (natural) relationships including no antagonism instead of being tensions. In this study labor-capital and sovereign-subject relationships standing for modern society's distinctive characteristics are acknowledged as the relationships including antagonism (opposites that entail each other). In this respect the economic relationship enabling modern society's reproduction as a whole is designated as labor-capital antagonism -working class and bourgeoisie being the categorical actors of that contradiction) and the political one enabling modern society's reproduction as a whole is designated sovereign-subject relationship (nation state and individual citizen as a constituent of nation being the categorical actors of that relationship). Although those two levels are actually forming up an indivisible whole, the peculiar equality tenet (equality of opportunities in economic sense and juridical equality in political sense) that has been historically determined by the sovereignty necessities of modern society's ruling class is up to conceal the tension conditioning those relationships. But uninterestingly the realization of the relationships in question in a more egalitarian manner is almost in total due to the political (e.g. universal suffrage) and economic (e.g. shortening of work day) struggles for rights by working class. Using structural consent-force necessitating

(hegemony), in the context of those constitutive relationships of modern society bourgeoisie has strived for perpetuating its sovereignty, especially on the basis of spontaneity of sovereign-subject relationship. Working class' obligations of earning her keep and citizenship have made her to be consented to the equalities of opportunities and the order of juristically equal citizenships. Economic claims, which can be essentially taken as more radical political claims, have ever more weakened by force of citizenship and related cultural liabilities. This thesis is aimed at revealing an implicit distinctive relationship of modern society, the relationship constructing the bourgeoisie's hegemony, namely the nationalism-working class relationship.

Key Words: Working Class, Bourgeoisie, Nationalism, Hegemony Constructing Relationship.